

БИИ-ХЕМ КОЖУУНДА УКСААЛЫГ СЫЫН АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ТУДУУ ЭГЕЛЭЭН

Би-Хем кожуунун төвү Туран-Бажы деп черде Туран-Бажы деп чер келир үеде сыын ажаап өстүрер баштайгы чагыларны тургус-Ооң-биле кады Тывага сыын ажил-агийын катап тургузарының салган. Республиканың чурттакчыларының шагдан кылып келген ажылын катап тургузарына база туризм ады-хөгжүдеринге уjur-дузалыг ажил-агийын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол стратегтиг деп анал турар. Ону Даг-Алтайда кол-геларның база кожавыс респуб-ликаның көдээ ажил-агий сайыды Сергей Огневтун амы-хууда дет-кези-биле боттандырып турар. Оон ажаап өстүрер ажил-агий баштайгы дээрзинде 1820 гектар ээлээр. Девискээрни шинчи-рин база объектининг тудуунуң эгелел-смета документилерин кылдып кылырын Бүгү Россия-ны ажил-агийының эртем-институту ветеринария-рининг доктору, профес-сор Ф-тиң эртемниң алдарлыг акадчызы Василий Луницинниң тургузары-биле кылган. Сен-тор 5-те төлөвилел-смета доку-ментилерин Тывада эгелел бол-аш амы үеде эдип чазап турар. Бүгү хевирлиг төлөвилелдерни боттандырының талазы-биле хөй арга-дуржулгалыг тудугжулар аргадазы-биле керээни чарган. Оон ажаап өстүрер черниң ту-ун эгелээниниң езулалы Тыва-ны Чазаның кежигүннериниң, Даг-Алтайдан коллегаларның база ажулгарының Би-Хем кожуун-ун чагыргазының киржилгези-би-ажыл-агийы хуралы хевирлиг адыр эрткен.

«Бис ам ажил-херектиң чүгле эгелээни бис, салдыг сорул-ны чедип алыр дээш эвээш эвес кеништинерни үндүрер бис. Бис эгелелеривис сыын ажил-агийын кылып чораан, ол езу-ча-дарыыс турган. Ол катап тур-тунар дээрзинге бүзүрээр мен. Оон ажил-агийы дээрге, ол чүгле амыс бүдүрүлгези эвес, ол чон-ны кадыкшылы бооп, туристерни ара тудар уjurлуг. Бистиң кол сорулга-выс – сыын ажил-агийын туризм адырын хөгжүдериниң баа-зы кылыры болур. Ынчангаш бис төлөвилелди боттандырып эгелеп, ша-хөреңгини кирип турар бис. Оон аңгыда бойдуска ынак хөй жилерни ажил-агийга тургузар адыр. Бир эвес оруктун чар-ына доктаап турбас болзувус-с бис бо сорулгаларны күүседип адыр бис. Бистерни деткир деп итирлээни хүндүктелдик кожа-рыны арга бисте бар. Бодунуң эртен чуртунда сыын ажил-агий-н хөгжүдериниң үндөзилекчизи, Даг-Алтай Республиканың көдээ ажил-агий сайыды Сергей Ильич Огневка өөрүп четтиргеним илере-п тур мен. Олар 10 чыл иштинде сыын ажил-агийының дузазы-биле

туризм адырын көдүрүп шыдаан. Амгы үеде ында 107 ажил-агийлар сыыннарны ажаап өстүрүп турар, туристер чүгле ол дээш ынаар бар-ып турар. Бистер ол орукту эртер, чидирген чүүлду катап тургускаш, улам ыңай сайзырадыр уjurлуг бис» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Сергей Огнев төлөвилелдинг чедиштининг болурунга бүзүрелдиг. «Арыг саазындан ажилдап эге-лээри кезээде солун болганда», ону

дөрт база Алтай крайның бир ук-саажыдылга заводтарындан сыын-нарны ээкээр. Баштайгы 200 башты 2013 чылдың төнчүзүнге чедир са-дып алыр. Бир-ийи чыл эрткенде, ажил-агий уксаажыдылга заводу апарып, бут кырынга туруп эгелээр уjurлуг. Ооң-биле чергелештир тур-исчи кадыкшылга комплекзини тур-густунар, ону тургузарына бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар. Сыын мыйызындан ванналар база өске-даа ачы-дуза чедирилгелери, фе-

Туран-Бажы деп черге баштай-гы чагыны Шолбан Кара-оол, оон удуртулгазы тургузуп, улуг сонургал-биле чүгле мастер-классты алган эвес, ам кылып уjurлуг тудуг ажилдарының ду-гайында тодаргайы-биле билип алган. Кылып уjurлуг чамдык ажилдарны ап көрээлиңер: бе-дин 2 м. 40 см. 17 муң чагыларны тургузары чугула, 180 км демир удазынны шөөр, 64 км четкини херер, 164 муң тускай тудаларны быжыглаар. Эң-не кол чүүл соок дүшкүже чагыларны тургузары бооп турар. Бригадирниң чугаа-лааны-биле алырга, чазын шупту чүве белеп апар: «сыыннар чаа ногаан одарже үнген турар уjur-луг».

«2013-2017 чылдарда Тыва Рес-публикага сыын ажил-агийын хөгжүдери» деп республиканың тускай сорулгалыг программа-ның ниити акшаландырышыны 211 млн. 694 муң рубль. Тыва Рес-публиканың Күрүнениң унитар-лыг бүдүрүлгези «Туран сыын ажил-агийы» 2013 чылдың июль 22-де тургустунган. Директорнуң хүлээлгезин күүседир кылдыр ар-га-дуржулгалыг аңчы база сыынчы Виктор Шарбин томуйлаткан. Би-Хем кожуунда Туран-Бажы деп черге кажаа кылырына баштайгы чагыны тургустум. Ооң-биле кады уксаалыг сыын ажил-агийының ту-дуунуң төлөвилелин херек кырында боттандырыныч шилчидивис. Эң эки сыын мыйыстарын, күш кири-риниң талазы-биле онзагай шынар-ларлыг хуулгаазын эм-таңны алып уjurлуг бис. Бо-ла черге, ажил-агийже чоок черге, келир чылын чурттакчы чонга ванналыг оран-ба-жыныг санаторийниң тудуун тудуп эгелээр бис. Амдызында 1820 га шөл девискээрге тудар сыын ажил-агийының баштайгы чагызын тургу-стувус» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол баштайгы сыын ажил-агийының тудуунуң эгелээ-нин демдеглээн.

Анна ЛАЧУГИНА.

ЮРИДИКТИГ ХАЛАС ДУЗА ХҮНУ

Тывага, Россия Фе-дерациязының бүгү субъектилеринде деп, Бүгү-россияның юридик-тиг халас дуза хүнү сен-тябрь 20-де болур.

«Россия Федерациязынга юридиктиг халас дуза дугайын-да» Федералдыг хоойлунуң 15 болгаш 16 чүүлдеринге дүүш-түр күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш оларга чагытыр албан черлери, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының эргелел орган-нары юридиктиг халас дузаның күрүнө системазының киржик-чилери болур болгаш хамааты-ларга юридиктиг халас дузаны боттарының шийтирилээр айты-рыгларына дүүштүр аас болгаш бижимел хевирге чедирип, эрге-хоойлу айтырыгларына хамаа-рыштыр билдиришкенин, хо-мудалдарны, дилеглерни болгаш өске-даа документилерни долду-руп, хамаатыларның эрге-ажык-тарын судтарга, күрүнө болгаш муниципалдыг органнарга база организацияларга төлээлээр.

Россияның хамааты бүрүзү кайы-даа хүнде прокуратурага кээп, боттарының эргелериниң дээштиг камгалалын, юридиктиг халас дузаны ап болур. Бүгү-россияның юридиктиг халас дуза хүнүнде хамаатыларга дуза че-дирер сорулга-биле Тыва Рес-публиканың прокуратура орган-нарына ажык эжикиер хүнүн эрттирер.

Тыва Республиканың проку-ратура органнарының юристери республиканың келген чурттак-чыларына юридиктиг айтырыг-лар талазы-биле тайылбырны бээрлер, оларның эргелерин камгалаарына дузалажыр, ха-маатыларның дилеглерин болгаш республикага хоойлу-дүрүмнү быжыглаарына хамаарышкан саналдарын дыңнаарлар.

Сентябрь 20-де 9.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Респу-бликаның прокуратуразының (Кызыл хоорай, Ленин кудумчу-зу, 30), Кызыл хоорайның про-куратуразының (Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 3), бүгү районнарың прокурату-раларының эжикиери республи-каның бүгү чурттакчыларына ажык болур дээрзин сагынды-рып тур бис. Ол хүн чурттакчы-лар чүгле дежурный проку-рорга эвес, кайы-даа прокурор ажилдакчыга кирип болур.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир Бүгү-россияның юридиктиг халас дуза хүннери сентябрь 20-ден аңгыда октябрь 25-те болгаш ноябрь 22-де болур.

Валентина БЕРЕЖЕЦКАЯ,
Тыва Республиканың про-курорунуң улуг дузалакчызы.

“ Сыын ажил-агийы дээрге, ол чүгле мыйыс бүдүрүлгези эвес, ол чоннуң кадыкшылы бооп, туристерни хаара тудар уjurлуг. Бистиң кол сорулга-выс сыын ажил-агийын туризм ады-рын хөгжүдериниң баазазы кылыры болур.

боттандырынырга киржир арганы бергени дээш ол өөрүп четтиргенин илереткен. Сыын ажил-агийының талазы-биле арга-дуржулгалыг эр-темденниң чугаазы-биле алырга, шилип алдыг девискээргежежок чугула бүгү негелделерге дү-жүп турар. Саяннарның чоок турары сыыннарның амыдырап-чурттаа-рынга чайгаар бүткен долгандыр хү-рээлелди тургузар арганы берген. Ол бирги чаада планнап турары-биле 700 башты тударына четчип турар эвес, 1000 баш чедир өстүрүп болур арганы бээр. Чанында турар хөлдүң база одар-белчирниң ду-зазы-биле девискээрни улгаттыр чугула чүүл – дыттар, шивилер, чойганнар, пөштер үнүп турар, Туран хем бүдүн чыл дургузунда ижер суг-биле хандылар. Сыын-нар өстүрүп ажаар чер баштайгы дээрде уксаалыг мал өстүрер чер болур, олче Алтай Республиканың

дералдыг оруктун чогу, тайганың бойдус-чурумалдыг черлери – бо бүгү эмненир, дыштаныр күзелдиг кижилерни хаара тудар уjurлуг. Ынчалза-даа төлөвилелдинг чедиштининг болурунга дыка хөй чүүлду кылып апар. Тываның Баштыңы чоокку үеде күүседир эрге-жежок чугула даалгаларны берген. ТР-ниң Чер болгаш өнчү хамаа-рылгаларының талазы-биле яамы, кожуун чагыргазы чер талазы-биле шупту айтырыгларының шийтирин доозар, Экономика яамызы-биле кады электри шугумунуң тудуунуң төлөвилелин ажилдап кылып уjur-луг. Келир чылын санаторийни база тудуп эгелээрин шийтирилээн. Маңаа Тываның Күш-ажыл база социал хөгжүлдө яамызы киржир уjurлуг. Оон аңгыда маңаа хамаа-рылгалыг ведомстволар тудугжу-ларга деткимче көргүзерин даас-кан.

Ооң-биле кады баштайгы ча-гыларны тургузарына шупту чү-ве белеп болган. Бригадир Кюра Агзаев Даг-Алтайга 20 ажыг сыын ажаап өстүрер черлерни туткан.

Хүннүң медээлери

ДМИТРИЙ МЕДВЕДЕВ ТЫВАЛАРГА
БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Соңгулдаларга тиелелге чедип алганы дээш «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада кижигүннеринге Дмитрий Медведев байыр чедирген.

Россияның Чазаның Даргазы, Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның даргазы Дмитрий Медведев Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбырының даргазы Каң-оол Давааның адынче байыр чедирген телеграмма чоруткан. «Кызыл хоорайның Төлээкчилер хуралының соңгулдаларына тиелелге чедип алганыңар-биле Силерге болгаш партияның бүгү салбырыңа байыр чедирип тур мен — деп, телеграммада бижээн. — Бадылаашкынның түннелдери дээрже хоорайның чурттакчыларының «Чаңгыс демниг Россия» партиясын деткип турарыдыр. Ол дээрже хамаатыларның хүн бүрү айтырыгларын шиитпирлээринин болгаш соңгулда мурнунуң кампаниязын организастаарының талазы-биле регион салбырының

дээштиг ажылының түннели-дир.

«Чаңгыс демниг Россияны» төлээп турар депутаттар Кызылдың экономиктиг күчүзүн сайзырадыр болгаш оң чурттакчыларының амыдыралының шынарын бедидер дээш, бүгү күженишкенин үндүреринге бүзүрөп тур мен.

Хүндүктел-биле, Дмитрий Медведев».

ЧДР-ниң Тыва салбырының парлалга албанының дыңнатканы езугаар, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының регионнар аразының башкарылга чөвүлелин удуртукчу Сергей Тенден мындыг сөстөрлүг байыр чедирешишкин келген: «2013 чылдың сентябрь 8-те чаңгыс аай бадылаашкыннар хүнүнде партияның төлөптиг түннелдери дээш байыр чедирешишкин хүлээп ал көрүңер. «Чаңгыс демниг Россияның» программаның күштүүн бадыткап турар улуг ажыл кылдыгандыр. Регионун чурттакчыларының чаагай чоруун, оң социал-экономиктиг сайзыралын бедидери дээш улуг ажыл силерниң мурнуңарда».

ЧАА ОРАЛАКЧЫНЫ ТОМУЙЛААН

Тываның саң-хөө сайы-дының оралакчызынга Алена Зенченко томуйлаткан. Ындыг шиитпирни Тыва Республиканың Чазаның хуралында дыңнаткан. Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол-дун демдеглээни-биле алырга, күүсекчи эрге-чагырганың саң-хөө блогунуң кадрларының назынын аныаксыдары база быжыглар — эң чугула сорулгаларның бирээзи. Саң-хөө яамызының удуртулганың база специалистеринин чаа экономиктиг байдалдарда ажилдап билиринден чүгүл бюджеттин шынарлыг күүселдизи эвес, республиканың мурнунда туруп турар хөй сорулгаларны боттандыра хамааржыр.

Алена Зенченко Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң Сарыг-Сеп суурга төрүттүнген. 1998 чылда

Красноярскиниң саң-хөө экономиктиг колледжизин «саң-хөө» деп мергежилдиг дооскан. 2001 чылда Сибириниң күрүнениң технология университетин «бухгалтер учеду база аудит»-деп мергежилдиг дооскаш, дээди эртемни чедип алган. Күш-ажылчы намдарын Сарыг-Септин орук-септелге-тудур участогунуң бухгалтери албан-дужаалдан эгелзэн, оон соонда Кызыл хоорайның культура килдизинге ажилдаан. Алена Вячеславовна республиканың Саң-хөө яамызынга 2001 чылдан бээр бюджет политиказының килдизининг специалистинге ажилдап эгелзэн. 2007 чылдан бээр Саң-хөө яамызының структурлуг кезектерин баштап турган, эргелеп-башкарылга талазы-биле арга-дуржулгалыг. Чаа томуйлаашкынның мурнунда бюджет политиказының база бюджеттер аразының хамаарылгаларының килдизининг начальниги албан-дужаалды ээлеп турган.

ЧЫЛЫГНЫ КИИРИП ЭГЕЛЭЭН

Кызылдың чылыг-энергетика төвү хоорайга чылыгны бо неделяда кирип эгелзэн. Чылыгны хамыкты мурнай Кызыл хоорайның социал албан черлеринге: уруглар садтарына, школаларга, эмнелгелерге берип эгелзери чаңчыл аларган. Эрткен дыштаныр хүннерде, сентябрь 14-15 хүннерде, агаарның хонукта ортумак температуралы көрдүнгенине кадар сес градуска четкен. Ындыг агаар беш хонук дургузунда үргүлчүлээр болза, хоорайны одап эгелээр ужурулг. Агаар

медээчилери бо неделяда бистиң девискээрге соок дүжер дээнин барымдаалааш, Кызыл хоорайның мэриязы чылыг хандырылганын амдыгааштан-на берип эгелээр деп шиитпирни хүлээп алган. Сентябрь 17-де доктаалга ат салдыгандан, ынчангаш чылыгны хоорайже чоорту берип эгелээр.

Белениниң паспортун найысылалдың бүгү уруглар садтары алганнар, 14 школаның чүгүл үжү, чуртталга бажыңнарының 75 хуузу кышка белең.

ТЫВАДА КҮШ-КУЛЬТУРА
ДИСПАНСЕРИ

Тывага республиканың күш-культура эмчи диспансерин ажыдар дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган. Кадык камгалалының чаа албан чери массалыг спортчу хемчеглер үезинде эмчи ачы-дуза хандырылганын, спортчуларның кадыкшылын доктаамал хайгаарап, амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаар ажил-чорудулгалыг боор.

Аңгы-аңгы спортчу өөредилге черлеринин, федерацияларның, муниципалитеттеринин төлээлери-биле профессионал болгаш соңуургалдыг спортчуларның кадыкшылын быжыглаарына база аарыгларга удур

профилактика ажилдарын чорударына, маргылдаалар үезинде эмчи хандырылганын чурумчударына ук албан чери улуг ужуру-дузалыг дээрзин кадык камгалал сайыды Орлан Донгак демдеглээн.

Күш-культура эмчи диспансери Тыва Республиканың чыынды командазының спортчу белекел төвүнүн, Олимпийжи курлавырлар училищезинин, элээди уругларның спорт школазының спортчуларын шыңгыы хайгааралга алыр. Ол ышкаш уругларның болгаш элээдилеринин спортчу хемчеглерин киржикчилерин база хаара тудар. Ынчангаш тускай белекел эрткен эмчи ажилдакчыларын белекээр талазы-биле ажилдар эгелзэн.

Күрүне бүрүткелинин, картографияның болгаш кадастрның федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин удуртукчу Светлана Васильевна Түлүштүн чугаалап турары-биле алырга, ук албан чери электроннуг ачы-дузалар бээрине улуг кичээнгени салып, оларны чонга билдингир болгаш чедип алыры белең кылдыр ажилдап, бо халас ачы-дузаларны ажыглаарын кижиги бүрүзүңе сүмелеп турар. Ынчалза-даа чурттакчы чоннун ону ам-даа чедир билбейн турарын барымдаалап, бистиң солун таварыштыр кыска тайылбырын берген:

— Электроннуг ачы-дузалар чедирелгенин эгезинде частырыглар, берге чүүлдер турган. Оларны чайлаткан соонда ам ачы-дузалар алыры белең апарган. Бирээде, баш удур бижидилгениң талонун алырда, бистиң сайтымысче киргеш, карта адаанда «регионнар» деп одурдуга «Тыва Республика» деп бижиптер. Оон чурттакчылыг черниң адын кириер. Ында Кунгуртудан өске, республиканың шупту хоорай, суурлары бар. Тайылбырлааны езугаар чагыгы берген соонда Кызыл хоорайда болгаш кожуун төптеринде ажилдакчыларымыс ол хамаатыны хүлээп алыр. Чижээлээрге, Кызылга дүшкө чедир чагыг киригеш, талонну алган болза, ол кижиги дараазында хүнде-ле бүрүткел албан черинин хүлээп алышкынычче, кирер аргалыг болур. А кажан интернет шуут ажыглап билбес азы аңаа коштунар аргалар чок болза,

Өнчү-хөрөңгинде
харыысалгалыг бо

Тыва эки турачылар кудумчузунда салбырга баргаш, 10 дугаар «соңгадан» халас талонну ап болур. Чоннун электроннуг ачы-дузаның ажыктыын чедир билбейн турарын ажыглап, чамдык риэлтор агентилелдери өртектег талонну тарадып турары чажыт эвес. Бо база бар аргаларның бирээзи-дир, ынчалза-даа халас алыр ужурулг тургаш, акша төлөп, мөлчүдүп турар.

Дараазында халас ачы-дуза — хөй-ниитинин кадастр картазы (ПКК). Чер участогунуң ээзи бүрүзү мону ажыглаар болза эки. Маңаа чер девискээринин кадастр дугаары езугаар киргеш, кадастр үнелелин, шөлүнүн хемчээлин, кандыг хевирлиин билип ап болур. Бо чылдан эгелеп кадастр үнелели өскерилген. ПКК-ның медээлери-биле чер девискээринин өртек-үнези 10-20 катап өзе берген азы хевир херек кырынга дүүшпейн турар дээн чижектиг таварылгалар эвээш эвес. Хөөредип чугаалар болза, 600 м² чер 1 млн. рубль чедир үнелиг апарган болза, келир чылын үндүрүглери хөйүн төлээр апаар. Ынчангаш саадатпайн, хемчеглери дүрген ап, частырыгларны чайладыры-биле республиканың кадастр палатазынга барып сүмележир.

Дараазында тускай ачы-дузалар дугайында таныштырайн. Чуртталга оран-савазының ээзинин дугайында медээлери риэлтор агентилелдери болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузаларының берикчилери билип алыр дээн болза, бистиң сайт таварыштыр «дүлгүүрүнү» халас чагыдып алгаш, бир чыл дургузунда ажыглап болур. Оон аңгыда «электроннуг хол үжүүн» ажыглаары чүүлдүг. Саазын кырынга чаңгыс үндүр бижидилге дээш юридиктиг албан черлери беш чүс рубльди төлээр болза, «дүлгүүрүнү» база «электроннуг хол үжүүнү» дузазы-биле 100-даа үндүр бижидилгелерни, 4-5 катап чиик өртекке чагыдып алыр. Бир эвес бөгүн чагыгы кириген болза, дараазында хүнде «электроннуг хол үжүүн» салган үндүр бижидилгени

ап алыр. Дилег кирип, амаңнап, үр манал турбаарга-дыр. Ук ачы-дузалар додаргайы-биле бистиң аксарларымыс тайылбырлап бээр.

Онлайн чурунга мөбеле таныжары. Маңаа Федерациязының девискандыг-даа чурттаар оран-бүрүткеленин, шөлүнүн, дугаарының дээш, оон-медээлери билип ап болур чүүл — чурттаар оран-савазын кызыгаарлаашкын (ипотека, чарыгдарын хорбар, чогуң илередип болур, квартира садып алыр дээ бир дугаарында бээр киргелер-биле таныжары чугула.

Кадастр даңзызында девискээринин паспортун а биждилгезин алырда, ба компьютерден сайт таварыш чагыгы киригеш, картографы-биле төлөптерге, кументини каш хонук дур чурттап турар адресинге хөй үе чидирип, оочурулап, харыызын манал турбас. Бо чаңгыс черге олура-ла, докум ап алыр.

Черле ынчаш, шимчөө хөрөңги талазы-биле онза салгалыг болуп, докум белекээр, садыг-саарыг бетинде специалистер тайылбыры алганы дээр, саавыыр-документ чок, дугурушкаш, улуска акша дамчыдып, бажың-балга алгаш, куруг арткап улуг Ынчангаш республиканы төптеринде база Кызыл хоорай эки турачылар кудум салбырының 10 дугаар «соңгадан» бистиң ажилдакчыларымыс дугаа айтырыгларга кичээлге белең. Тайылбыр бээр шуут халас.

Азия

Владимир САВИН
тырттырган чуруу.

Коргунчуг халаптын

ЧАШ КИЖИНИНГ КАРААНЫНГ ЧАЖЫ...

Кызыл хоорайның хем бо чарында дачаларына сентябрь 14-те болган халап дээрже эзирик чолаачының буруузу-биле бичии уругларның амы-тынындан чарылганы болур. Мындыг мөзү чок чорук хөй-ниитини дүвүретпес аргажок. Көрүңер даан, кандыг-даа буруу чок бир харлыг, 7 харлыг болгаш 16 харлыг чаш кижилер амызындан чарылган. Чырык чер кырынга чаңгыс базым-даа кылып четтикпээн беш айлыг уруг база чок болган! Оон иези уруун чоктап ыглап четтикпээн, ол-ла дораан «ыш-биле барган», а бичии уруг даартазында эмнелгеге...

Өг-бүлениң ажыг-шүжүү дыка-ла улуг, ону кым-даа үлежир. Оларның чок кижилеринге, төрелдеринге оожургалдың сөстөрүн чугаалакса-азы келир, а сестер тыылбас. Чүү дээр боор.

Чырык чер кырында кижилер секунда санында өлүп турар болгай. А мынчаар... Ийет, чолаачы туруп могаанындан руль артынга удуй берген болза, чүү дээр боор, азы оон чүрээ турупкан болза... Кижининг манавааны таварылгалар болур. А арага ижи алгаш, эрезин көргүзөр дээш машина мунупкан кижини агартыр сөс тыптыр бе? Културазы чок, кижизидилгези тик, долгандыр кижилерге хүндүткел чок, чүве тоовас,

улуг туралыг, мөзү-шынары куду, ажыл-агый-даа, амыдырал-чуртталга-даа талазы-биле дуржулга чок, ол хирезинде билиргек чорук-тур. Бо дээрже бистиң ниитиледи хөмө алган айтырыг-дыр.

Ол халапты социал четкилерге база сайгарып турар, боттарының буруузу-биле кижилер тынынга четкен чолаачыларга хамаарыштыр кандыг хемчег хүлээдирил деп бадылаашкыннар чоруп турар. Улустун хөй кези шииткели күштелдирер дээш бадылап турар.

Бистиң республикада болуп турар авто-халаптарның дөртөн хире хуузу Кызыл хоорайга онаажыр. Ылаңгыя дыштаныр хүннерде авто-

мобиль озал-ондаа көвүдө Ында-мында тургузуп каан камералар-даа, автоинспекторудуп турары профилар хемчеглери-даа орук дүрүмүңеринге дуза болбайн турар. Маңаа ниитини хаара тудары чугула Россияның чамдык хоорайда кижилер кудумчуларже үнүп-гилеп турар болгай.

Оруктарга корум-чурт чоруктарның болгаш бурууларның кеземчеге онааштырының фактыларына удур журналистер, туржур ужуру Ынчан машинаны эзирик баа дээш дал берген кижиги бүрүткел, өскелерниң мурнунга ба харыысалгазын медепел билири чадавас. Эзирик чолаачы уулгеткен херектеринин чыгыдаа ыт чок эрттирбес ужуру Оруктарга хажыдышкыны демисежиринге белең болгаш дээрже бистиң ажы-төлү чурттаар, өөренир, өөрүп ужурулг.

Тываның журналист
ниитилел

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

АЖЫЛ ХҮНҮН ОДАЛГАДАН ЭГЕЛЭЭР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кожууннар удуртукчуларын хуннун-не, ажилче бар чоруй, одалга-энергетика комплекзинин объектилерин таварырын негезен.

Ындыг негелдени Тываның Чазааның Даргазы одалга-энергетика, чуртталга-коммунал болгаш социал адыр объектилеринге белеткел ажилдарына хамаарыштыр эрттиргени селектор чөвүлел хуралга кылган, аңаа муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары киришкенер. Кышты чогумчалыг эрттирери ол удуртукчуларның дорт хүлээлгези болур деп, Шолбан Кара-оол сагындырган. Кол кичээнгейни Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Би-Хем, Улуг-Хем кожууннарже, Ак-Довурак хоорайже угландырган. Боттарының кожуунунуң девискээринде турар ЧЭТ-терге, котельнаяларга доктаамал барып, кышка удур белеткел хынаарын, ажилчыннар-биле чугаалажырын, соңгаарлаттынмас айтырыгларны дариш шийтирилээрин, эргежок чугула апарганда Энергетика яамызынга дыңнадырын регионун Баштыңы удуртукчулардан негезен.

Сентябрь 16-ның байдалы-биле чылыдылга-энергетика комплекзинин (ЧЭК-тин) болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыының (ЧКА-

нын) нити белеткел тус-туста 73 болгаш 75,4 хуу болган. Өөредилге албан черлери 97 хуу белеткеттинген, социал камгаладың — 71,4 хуу, кадык камгаладың — 72 хуу, культураның — 58 хуу.

«Ак-Довуракэнерго» КУБ одалга сезонунга белеткелдин хемчеглерин 64 хуу күсеткен, «Шагаан-Арыг-чылыдылга» КУБ — 53,4 хуу, «прогресс-чылыдылга» КУБ — 49,2 хуу, кызыл ЧЭТ — 89,3 хуу, «Тыва-энерго» ААН — 77,3 хуу, «Тыва-газ» ААН — 76,8 хуу, «Хоорайның чылыдылга четкилери» МУБ — 101 хуу белеткелдиг болган. Чедери берге черлерже хөмүр-дашты 70,2 хуу чедирген.

Чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш төлөвир экижил ораы дефлеттинген, Кызыл кожуунда ол көргүзүг — 91,2 хуу, Кызыл хоорайда — 60,1 хуу, Ак-Довурак хоорайда — 35,2 хуу, Танды кожуунда — 32,5 хуу, Каа-Хем районда — 32,4 хуу болуп турар. Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем кожууннарда бо талазы-биле ажил кошкак чоруп турар дээрзин чөвүлел хуралга айткан.

Чеди-Хөл кожуунунуң Хову-Аксы суурга одалга сезонунуң эгелээрин хуу контролга алырын Чазак Даргазы үлетпүр болгаш энергетика сайыдынга дааскан.

ХООЧУННАРНЫ ХААРА ТУДАР

Хову-Аксы суурда туттунган чаа котельнаяны ажил-лалче кииреринге ол адырның хоочуннарын чалаарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол шийтирилээн.

Чеди-Хөл кожуунунуң төвүнде чаа котельнаяны улуг хемчээлдиг тууду дооступ турар. Ону кылырын регионун удуртукчузу үш чыл бурунгаар-ла эгелээн чүве-дир. Төлөвилел-смета документациязын 2010 чылда-ла белеткээн, 2012 чылдың чайынында тудугчулар чаа котельнаяны таваан салыпкан.

1950 чылдарда ССРЭ-ге чугула ужу-дузалыг кобальт комбинадынга эргежок чугула котельнаяны тутканын сагындыраал. Мынчага чедир ажилдал келген ол бүдүрүлгениң дериг-херекселдери эргижирээни чугаажок. Совет система буступ дүжерже, комбинат база санда-раан, котельная ээ чок арткан, оң түннелинде суурнуң чонунга чылыг хандырылганы боттандыраары-биле ол биче эвес ЧЭТ-ти тус черниң эвээш-биче хөрөңгизи-биле ажил-дадыр ужурга таварышкан.

Тываның Чазаа эрткен чылдың чайынында чаа тудугну чээли ак-шазы-биле тудуп эгелээн. Эрткен чылдың декабрьда эрги ЧЭТ үрелиишкинге таварышкан

болгаш бир муң ажыг кижини чылыг хандырылганы чок арттырганы билер бис. Оң чылдагаанын муниципалдыг эрге-чагыргаларның болгаш ЧЭТ-тин ажилдакчыларының харысалга чок чоруу деп санап болгай-ла. Ынчалза-даа сөөлгү чээрби чылдың дургузунда ол одалга чери кижилерниң шыдамык чоруунуң ачызында борастанып келген дээрзин утпас херек.

Ол улуг эвес суурда кылдынып турар тудугнуң хемчээлиниң улуун эксперттер безин кайгап турар. Россияның чаңгыс-даа регионунда ындыг бичи суурда ындыг улуг тудуг чок. Ынчангаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол амгы үениң котельнаяның тудуунче улуг кичээнгейни салырын, ону ажыл-лалче киирерде харысалгалыг болурун негеп турар. Оң уламындан Шолбан Кара-оол Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугчузу Сибтехмонтаж КМК-ның удуртукчузу Аркадий Порошник-биле ажилчын ужуражылганы эрттирген. Оң-биле объектиде чоруп турар ажилды сайгарган. Монтаж ажилдарын доозарынга шеф дузазын көргүзерин Аркадий Прокопьевичтен Шолбан Кара-оол дилээн.

ТР-ниң албан-езузуунуң сайтызындан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Кызыл хоорайга орук-транспорт озал-ондааның уржуундан кижилерниң амы-тынындан чарылганы-биле холбаштыр кажыыдалды чарлаарының дугайында

2013 чылдың сентябрь 14-те Кызыл хоорайның хем бо талазында дачаларга болган орук-транспорт озал-ондааның уржуунда хамаатыларның амы-тынындан чарылганы-биле холбаштыр оларның чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илгерилевишаан, **доктаадырым болза:**

1. 2013 чылдың сентябрь 18-ти Тыва Республикага кажыыдал хуну кылдыр чарлаар.
2. Кажыыдал хунунда Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүне туктарын бадырар.
3. Оюн-тоглаа хемчеглерин болгаш дамчыдылгаларны кажыыдал хунунде болдурбазын Тыва Республиканың культура албан черлеринге болгаш телерадиокомпанияларга сүмелээр.
4. Бо Чарлык аңаа ат салган хунден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 17
№197

дежурный кезээне телефоннарга, манаар дээр, чамдыкта телефонну шуут албас. Бүзүрөс болзунарза, долгап көрүңер даан, алыр болза, чүү шаг болгаш алыр. Дежурный кезекке телефон албас деп чүве мээң ажылдап чораан үемде турбаан. Мээң оглум шагдаа кижин. Ону чугаалаарымга, четтикпес-тир бис дээр-дир. «КАИ»-ге хамаарыштыр алыр болза, ОШАЧКИ дээр ийикпе оң. Кара-оол дарга баш удур билген болдур ийин, оруктарга «гаишниктерни» кызырып кааптарга, эки чүвеге чедирбес деп. Каа-Хем кежир көвүрүгге, Элегес-Аксын-га «гаишниктерни» ал кааптарга, оларны катап тургузар дугайында айтырыгны көдүрүп турду. Дарганың ол айтырыгына харыы чүү болган ийик — тодаргай түннел дыңнавадым. Машина-балгат курт-кымыскай дег көвүдээн бо шагда эң ылаңгыя «гаишниктерниң» санын көвүдөдир херек.

Адын адавайн барган шагдааның эки Байыр-оол Ондар дээрзи оң бодалын деткир кижин болду.

— Кара-оол дарганың «КАИ»-ниң доктаамал постуларын катап

Дыштаныр хуннерде, кежээлерде Улуг-Хемниң ол-бо эриктинде машиналарын тургузуп алган, пиволлап, арагаллап турар аныктарны көрбестир силер бе! Шагдалар чүнү көрүп турарларыл? Караан хаптап, кулаан кумнап алган бе! Мен база ол-ла, Улуг-Хемниң солагай талакы эринде дачаларда чурттап турар мен. Кызыл хоорайдан ажыл-хожул дилеп, уруг-дарыывысты шыырак школаларга өөредип алыр дээш — деп, Ирина Даш-ооловнаның карактарының чаштары булдеңейнип келди. — Бо акыйның бодалынга катчыр мен. Машинаны эзирик мунуп чорааш, кижин амы-тынынга четкен чолаачыларны өлүрүкчүлөр деп шийдер херек.

Улуг садыг төвүнүн чанында чолаачыларның бодал-сагыжын база сонугадым. Чугаалашка-

Кызыл хоорайның адаа талазында дачаларга бүдүн өг-бүлени эзирик чолаачы хөмө бастырып каан, ооң уржуунда чаш ажы-төл авазы-биле кады амы-тынындан чарылган дугайында республикага тарай берген медээ чонун килеңин доюлдурган. Ол кижин кеземчени албан алыр ужурулг деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун интернетке бижээнин хөй кижин номчааш, аңаа бүгү сагыш-сеткилинден чүүлдүгзүнген. Чолаачылар машиналарны эзирик мунуп, оруктарга болгаш кудумчуларга хөй озал-ондакты кылып, кижилерниң амы-тынындан чарлыры азы кемдеп-көргээри көвүдээни Тывада дүвүренчиг апарган. 2012 чылдың март 12-де Сүт-Хөл чурттуг анык оол машинаны эзирик мунуп алгаш, Элегес-Аксы суурнуң кудумчузунга ойнап турган уругларның кырынче халды берген. Чоокта чаа Кызылга Ровенская кудумчузунга 6 харлыг бичи уругну чик машиналыг анык оол өлүр бастырып каан. Ол уругнуң чок болган черинде чечектер боондаа ам-даа турбушаан...

Тес-Хем кожуунунуң Ак-Эрик суур чурттуг 23 харлыг оол эш-өөрү-биле Улуг-Хемниң солагай талазында дачаларга төрүттүнген хунун дем-дегеп турган. Арага төнүп каарга, арага садып алыр дээш машиналыг чорупкаш, Наталья Салчакты уруг-дарыы, төрелдери-биле каттай хөмө тавартыпкан. 32 харлыг, хып дээн анык, чалыы Наталья Кызылдың 16 9 школаның бирги классчызы уругу база беш айлыг чаш уругу-биле чок болган. Оларның-биле кады Натальяның 16 харлыг чээни Буян Сат, Аңгы-оол Салчактың бир харлыг уругу база амы-тынындан чарылганнар. Аңгы-оол Салчак боду эмелгеде берге байдалда чыдар.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң баштыңы Кара-оол Дываа чолаачыларның эзирик машина мунары хоойлу-дүрүмнүң кошканда,

ЧҮНҮ КЫЛЫР УЖУРЛУГ БИС !?

дарысалга дугайында кеземче кодекзинде тодаргай эвес айткан-дан деп санап турар. «Машинаны эзирик мунуп алгаш, орукка чораан кижилер өлүр бастырып каан чолаачылар хосталгазын казып безин шийтирбээн, ийи-үш чыл шөлүлгеге суг шийтирген болганын солун-сеткүүлдерден номчуур, телевидениен көөр кижин-дир мен — деп, Кара-оол Бамбиевич чугаалады. — Кижилер өлүр бастырып каан эзирик чолаачының кеземчезин өжөгүрээр кижин өлүрген деп кеземчеге деңизер болза эки. Кеземче кодекзинге шак-ла ынчаар бижир. Эзирик машина мунуп чорааш, кижилер өлүр бастырып каарга, оң кеземчези өжөгүрээр кижин өлүргениниң кеземчезинге деңгир деп. Машинаны эзирик мунуп, кижилерни оларның амы-тынындан арып каарга, харысалга чүү хире адыг боору ынчан чолаачыларның эз-медерелинге сиңип, коргар лаарлар. Эзирик машина мунуп ораан чолаачылар шагдааларга туту-рар болза, оларның чолаачылаар ргезин шуут казыыр херек. Бир азы ийи катап туттурган деп турган херээ ок. Руль артынга эзирик чораан — ол-ла! Чолаачылаар эргезин бүгү азыда казыыр. Хоойлуга чайылчак үл турбас ужурулг. Тода болгаш иге! Ол-ла!».

Кара-оол Бамбиевич-биле кады ораан Ирина Даш-ооловна амы-тынындан чарылган чаш ажы-төлдү, оң авазын дыка кээргеди. «Интереттен номчурумга, уруг-дарыы-иле кады машинага бастырып лан ие амыдыралга дыка кызымак ораандыр, хөөкүй. Чаш ажы-төлүн дертип алгаш, картофель казып ораанын бодаарга. Машина-бал-атты эзирик мунуп чоруур кижилер олдуунда анык оолдар, уруглар оор-дур. Дачалар биле хоорай ара-ынга орукка халдырының дүргенин аңчаар ону, коргар кижин-дир мен.

ным чолаачылар шупту дачаларга өг-бүлени бастырып каан чолаачыны буруулуг деп санаар чорду. Ынчалза-даа мындыг чүүлдү база эскердим — «ижипкеш», машина мунар апар таварылгалар турар, ам канчаар боор, амыдыралды дээн хевирлиг. Бо чүүл бисти кичээндирер ужурулг. Машинаны эзирик мунуп болурун элээрде безин бодалтар чолаачылар бар ышкажыл. Моон ал көөрге, чамдык чолаачыларның мээ-медерелинде машинаны эзирик мунары кайы хире айылдыгы ам-даа сиңмээн-дир. Сиңзин дээш чүнү кылыр ужурулг бис! Кара угаан-биле алыр-га, кижизидилге ажылы четпейн турар бе? Ындыг бе дээрге, машинаны эзирик мунмас деп суртаал чолаачы эвес кижилерге безин, аныктарның чугаалажыры-биле алырга, «дээп» турар апарган.

Иштики херектер органнары-ның хоочуну (ол кижин ат-сывын адавайн барды) хамык ужур шаг-дааларның санын кызырганында деп санап турар. «Россияның эң бедик удуртулгасы шагдаларның санын кызыргаш, корум-чурум камгалалын кошкаткан — деп, ол чугаалады. — Шагдаларның санын кызыргаш, арткан шагдаларның акша-шалыңын улгаттыргаш, ажы-лының шынарын экижидер бис деп турдулар. Кайыл!? Корум-чурум улам баксыраан. Шагдаларның шалыңын өстүрүп кааны — эки-дир. Үш шагдалаң кылыр ажылын чаңгыс шагдаа кылып шыдаар бе? Чок! Шагдаларның санын кызыр-рар кызырарда, «кара» ажылды, кудумчуларга болгаш оруктарга хун бүрүде корум-чурум тудар шагдаларның санын кызырган болдур ийин. Мээң бажыңым чанында пиво, арага садып турар магазин бар. Кижилер оон арага садып алгаш, бажың чанынга ара-га-дары ижер, алгыжар-кыржыр, содаалажыр боор-дур. Хоорайның

тургузар дээни шын болдур ийин. Мен база шагдалап чораан бол-гаш, байдалды эки билер мен. Кызыл хоорайны дөрт талазындан постулар-биле «дуглап» ал болур. Хемчик, Эрзин-Тес, Каа-Хем, Би-Хемче оруктар аксынга доктаамал постулар-биле. Оларны ояр-кыяры берге, аныктарның мунуп турары «иномаркалар»-биле — деп, ол чугаалады. — Хоорай иштинге ийи-үш машина ажилдал-ла тургай. Иштики херектер яамызының чанынга бир «гаишник» доктаамал турар-дыр. Оң суг аңаа турган херээ чүү боор. Яамыда шагдаа дээрге шаг-даа ышкажыл. Аңаа турар орнунга дачаларга ажилдазын.

Шагдаалап чораан кижилерниң чугаазында дарга-бошкараларның сагыжыга таарышпас чүүлдер бар боору-даа чадавас, ынчалза-даа чөптүг чүүл бар-ла хевирлиг.

Бичи чаш ажы-төлү-биле кады чок болган ие Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг суур чурттуг. Ажы-төлүнүң адазының ат-сывының аайы-биле Салчак фамилиялыг апарган. Алыс угу — Ак-Туругда Сарыг-Наваларның төрөл бөлүүнүн салгалы. Өг-бүлө хары угда өлүм-чидимге таварышкан деп чүве бо суурнуң төөгүзүңге турбаан. Ынчангаш тус черниң чонунга чаңгыс чер-чуртуу уруг-дарыы-биле «чоруй барганы» дыка хомуданчыг, кээргенчиг болган. Хөөкүй аваны уруг-дарыы-биле кады сөөлгү орук-че удеп каар, өг-бүлениң арткан-калган кежигүннеринге дузалаар дээш акша-төгерикти Ак-Туругнуң чону чыгган.

Айыл-халап үүлгедип каан оолдун дөгүл-төрелдеринге база бо болуушкун улуг согул болганы чугаажок. Чаа-Хөлдүн Ак-Туругнуң, Тес-Хемниң Ак-Эриктин, бүгү Тываның чурттакчылары-биле мындыг айыл-халап болбазын дээш чүнү кылыр ужурулг бис!?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ХАНДЫРЫЛГАДА ЧААРТЫЛГАЛАР

ТР-нің кадык камгалал сайыды **Орлан Эрес-оолович Донгак-биле** ужурашкаш, бистин корреспондентивис медицинада чаартылгаларга хамаарыштыр сонургаан айтырыгларынга харыыны алган. Ону моон адаанда парладывис.

Мурнады хөгжүдөр «Кадык-шыл» төлөвилел-биле республикада кандыг чаа медицина дериг-херекселдери сөөлгү чылдарда келгенил? Оларның өртээ чеже түң болуп турарыл? Оларны канчаар ажыглааныл, Орлан Эрес-оолович?

— Кадык камгалалының модернизация программазын езугаар бистин республикага 1 млрд. 780 млн. рубль тускайлаттынган. Оон аразындан республиканың эмнелгелеринге 622 млн. рубльди дериг-херексел садарынче, 286 млн. рубльди эмнелгелериниң капитал септелгезинче үндүргөн. Республиканың болгаш кожууннар эмнелгелеринге 1147 дериг-херексел саткан. Саң-хөө яамызы-биле дугуржулга ажилдары чоруп турар. Эмнелгелерге дериг-херекселди үлээриниң бетинде оларның чагыгларын, негелделерин, чедер-чептестерин өөренип көргөш, 2011 чылда тускай комиссия кайы эмнелгелерге чүнү бээрин тодараткан.

Эмчи дүрүмнерин (стандарт) кириери дээш 764 млн. рубль. Ол дээрге аарыг бүрүзүнге кандыг эмнер ажыглаары, канчаар эмнээр, кандыг анализ алары, кандыг аппараттарга тырттырарының дугайында бижип каан документ-тир. Кадык камгалалының информатизастыг системазынга 105,5 млн. рубль. Республиканың 1 дугаар эмнелгезинде магнит-резонанстыг томографты ажыггалче кириген болгаш чонну шинчип эгелзэн. Оон өртээ 59 млн. рубль. Оон мурнунда турган томографтарга бодаарга, ол амгы үениң негелделеринге дүүштүр чаарттынган, күштүг, шынары эки. Ол ышкаш республиканың 1, 2 дугаар болгаш малчыннар эмнелгезинге 3 компьютер томографтарын саткан. Бо томографтар амгы үеде салдынмаан, оларның турар оран-савазын белеткеп турар. Чыл төнчүзүнге чедир ажыггалче кириер. Модернизация программазын боттандыраары-биле республиканың бүгү эмнелге албан черлери деткимчени алган. Онкология эмнелгези рентген, УЗИ-аппарат, эндоскоптар дээш, өске-даа чаа дериг-херекселдер-биле четчелеттинген. Республиканың өкпе аарыгларына удур диспансерге «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 64 млн. рубль (Федералдыг акшаландырышкындан) диагностика дериг-херекселдин сатып алырынга, 12,5 млн. рубльди (республика акшаландырышкыны) өкпе аарыгына удур уруглар салбырын эде чаартырынга көрдүнгөн. Эрткен чылын республиканың өкпе аарыгларына удур диспансеринге «Социал аарыглар-биле демисел» деп программа езугаар 1 компьютер

томографын ажыггалче кириген. Ол-ла программа-биле республиканың кеш болгаш шээр аарыглар диспансеринге, кожуун эмнелгелериниң дерматовенеролог эмчилериниң кабинеттеринде ИФА анализатор аппараттарны салган.

— **Чаа туттунуп турар эмнелге тудуглары ажыггалга кирип турар болгай, келир чылга чедир кандыг объектилер ажыггалче кирерил?**

— Бир дугаар ажыггалче кириер деп турар объективис Перинаталдыг төп. Төптү сентябрь 30-де ажыдар. Республиканың чурттакчыларына аажок чугула херек төп, чүге дизе бичии уруглар хораар чоруктар эвээжевейн турар. Бо талазы-биле чүгле Тывада эвес, а РФ-те база кудуку деңнелде. Перинаталдыг төп ажылдай бээрге, бичии уруглар хораар чорук эвээжей бээриниң барымдаазы улуг. Ийи дугаарында, Ленин кудумчузунда бичии уруглар эмнелгезиниң капитал септелгезин кылып турар, бо чылдың декабрь 1-де ажыггалга кирер.

Модернизация программазы-биле республикада 32 эмнелгелериниң капитал септелгези кылдынган. Моон мурнунда чылдарда мындыг хөй хемчээлдиг капитал септелге-даа кылбайн турган бис.

Эмнелгелериниң тудуу база дериг-херексел-биле четчелээр 2013-2020 чылдарда ТР-нің кадык камгалал хөгжүдөр талазы-биле күрүнениң тускай регионалдыг программазында көрдүнгөн. Ол программаже элзэн хөй объектилер кирген. РФ-тин Кадык камгалал болгаш Саң-хөө яамылары-биле дугуржулга чоруп турар. Ол программаны камгалал, чөлшээрел алпар болзувусса, 15-16 объектини тудар арга тыттып кээр. Кол-ла чүве федералдыг акшаландырышкындан хамааржыр. Ол программа-биле акшаландырышкынның түңү 73 млрд. рубль. Сибир Федералдыг округка ол программа камгалаттынган. Харызын манал тур бис. Кол туттунар объектилер: бир дугаарында, диагностика төвү, бүдүн республиканың чону аңаа чаңгыс черге шинчилгени эртип алыр аргалыг апар. Ол ТР-нің Баштыңы — Чааан-ның Даргазы Шолбан Кара-оолдун дорт чарлыгы-дыр; ийи дугаарында, дүрген дуза чедирер эмнелгениң аңгы тудуу; үш дугаарында, 1 дугаар муниципалдыг божудулга бажыңыга божуп шыдаваас херээжен улустарга дуза чедирер өг-бүлө планнаашкынының төвүн немей тудар; дөрт дугаарында, Перинаталдыг төп чанынга гинекология салбырының немелде тудуун тудар; беш дугаарында, Республиканың өкпе аарыгларына удур диспансерни хоорайдан дашкаар көжүрүп, аңгылаар. Оон аңгыда Кызыл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем кожууннарга улуг эмнелгелер тудары ол планда кирген. Ынчангаш ол программага идегеливис дыка улуг.

Бо хүнге чедир туттунмайн турар тудугларның бирээзи — Кечил-оол кудумчузунда эмнелгениң тудуун доозарынга 350 млн. рубль негеттинип турар. Ол тудугну доозары-биле шупту аргалары өөренип, дыка улуг ажилдар чоруп турар. 2014-15 чылдарда терапия салбырын ажыггалга кириер.

— **Республиканың эмнелгелеринде кадрлар талазы-биле байдал кандыг ирги?**

— Республикада кадрлар четчелээшкенингиң талазы-биле улуг бергедээшкенин бар. Бир эвес республиканың чурттакчыларынга 2000 эмчи херек болза, амгы үеде 1200 ажыг эмчи бар, 59 хуу

чедишпес. Чылдың-на эмчилер доозуп кээп, байдал экижип орат. Эмчилерниң штадын четчелеп алыр болзувусса, байдал ынчан чүгээр-тээр. Модернизация программазында 3 улуг программа бар. Бирээзи, социал аарыглар-биле демисел; ийиде, чүрек-дамыр аарыглары, оон акшаландырышкыны 121 млн. рубль. Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге хан-дамыр талазы-биле регионалдыг төвү декабрь 1-де ажыттынар. Аңаа чүрээ аарыг, инфаркт, стенокардия аарыг кижилерни шинчилеп эмнээр. Ийи дугаар салбыры бажынче хан чүгүргөн аарыг кижилерге ажыдар. Ангеограф — аарыг кижиниң чүрек, баш дамырларын шинчири аппарат. Үште, орук-транспорт айыыл-халавынга таварышканнарга дуза чедирери. Аңаа 250 млн. рубль көрдүнгөн. Кожууннарга кемдээшкенин алганнарны эмнээр

ажылынга харысалгазын экижидери — эң чугула сорулгавыс. Бир эвес эмчи бүрүзү бодунуң ажылын сегеретпес, боданмас болза, байдал экиживес. Эмчилер аарыг улуска эвилең-ээлдек болур ужурулуг. Ча-жыт эвес, чамдык эмчилер аарыг кижилерни херекке албас, оларга эвилең-ээлдек эвес таварылгалар бар. Эмчилер билин бедидип өөренир күзел чок боор-дур, ынчангаш чамдыкта албадал-биле өөредип чорудар ужурга таваржып турар бис.

Ийи дугаарында, эмчилерниң штадын четчелээр херек. Бо чылын 140 эмчи доозуп келген, ынчалза-даа кадрлар чедишпестир. Күрүнениң тускай программазы-биле 27 аныяк специалистерге дузаламчы кылдыр 1 млн. рубльди үндүргөн. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарже ол эмчилерни ажылдадып чоруткан. Тывада туберкулез

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинде каракка кезишкени кылып аппарат-биле эмчилер ажылдап турар.

7 төптерни ажыдар. 1-ги деңнелдин төвүн республиканың 1 дугаар эмнелгезинге, 2-ги деңнелдин 3 төвүн Самагалдайга, Туранга, Ак-Довуракка тургузар, 3-кү деңнелдин төптери Балгазын, Эрзин, Кур-Черге турар. Озал-ондакка таварышкан кижилерге дүрген болгаш шынарлыг дуза чедирер төптер тургустунар. Хандырылга экижип турар.

— **Орлан Эрес-оолович, чаа дериг-херекселдер республикада кээп турарын билер бис, оон-биле ажылдаар специалистерниң билин бедидип, өөредип турар бе?**

— Томографтарга ажылдаар специалистер белен, эмчилерни өөредиринге база акшаландырышкын көрдүнгөн. 2011-2012 чылдарда чаа дериг-херекселге ажылдаары-биле специалистерни өөреткен. Дериг-херекселдерни салып келген специалистер ону ажыггалче кириериниң бетинде аңаа ажылдаар эмчилерни бир неделя дургузунда база өөредип турар. Бо хүнде элзэн хөй специалистер өөренип. Үстүнде адааным төптерге ажылдаар специалистер ам-даа өөренип турар.

— **Мурнунарда кандыг улуг-улуг сорулгалар салдынганыл, Орлан Эрес-оолович?**

— Бир дугаарында, эмчи ажилдакчыларының ачы-дуза көргүзериниң шынарын бедидери, аарыг кижиге оларның хамаарылгазын,

талазы-биле байдал нарын болганда, фтизиатр эмчилерге дузаеткимче көргүзери — бирги черде. Кадрлар-биле четчелээшкенин чүгээртедип алыр болзувусса, материал-техниктиг хандырылгавыс ажырбас. Эрткен чылын 211 специалистерни кожууннарже чоруткан. Кожууннарда кадрлар талазы-биле байдал экижип турар деп болур. Кожуун чагыргазы аныяк специалистерге таарымчалыг байдалды тургузар ужурулуг. Бажың-балгат тудары-биле черни бээр азы ону тудуп алырынга дузалажыр. Аныяк эмчилер аңаа 5 чыл дургузунда керээ езугаар ажылдаар апар. Республикада шалың өзүлдезиниң талазы-биле бо чылдың планын күүседипкен бис. Эмчилерниң ортумак шалыңы — 24 муң рубль, санитарларның — 10 муң рубль.

Бир эвес эмчилер ажылынга, аарыг кижилерге хамаарылгазын өскертпес болза, чеже-даа чаа эмнелгелер тудуп, дериг-херекселдерни чаартырга, түңнел чок болур-дур ийин. Ынчангаш ол айтырыгларны кол кичээнгейге алыр апар бис.

— **Салган сорулгаларыңар амыдыралга дүрген боттаныр-ла болзунам. Интервью бергениңер дээш четтирдим.**

Шончалай ХОВАЛЫГ
чугаалашкан.

Тыва Республиканың
ның Баштыңының
чарлыктары

Тыва Республиканың
тыңының-Чааан-ның Дар-
ның Хүндүлел бижин-
Р.П. Хомушкуну шаңнаар
дугайында

Күш-ажылчы чедишкени
болгаш хөй чылдарда төлөт-
баны дээш Тыва Республиканың
Баштыңының-Чааан-ның Дар-
ның Хүндүлел бижин-биле
Республиканың шериг комис-
сының Мөңгүн-Тайга болгаш
кожууннарда килдизиниң на-
ги Руслана Петровна Хому-
шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-
Кызыл

2013 чылдың сентябрь

«Тыва Республиканың
алдарлыг юризи» хүн-
дугайында

Тыва Республикада шал-
вес өнчү база оон-биле ду-
жулгаларның эргелеринге
бүрүткелиниң системазын
деринге ачы-хавыязы дээш
Республиканың алдарлыг юри-
хүндүлүг атты Күрүнө бүрүткел-
дастр болгаш картографияны
дералдыг албанының Тыва Рес-
ликада эргелелинниң удурту
Светлана Васильевна Ту-
тыспыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-
Кызыл

2013 чылдың сентябрь

«Тыва Республиканың
кадык камгалалының ал-
дыг ажилдакчызы» хүн-
дугайында

Тыва Республиканың ин-
цидент эмчилеринге практи-
качы-дузаны көргүзеринге
үрө-түңнелдиг кады ажылда-
газы дээш «Тыва Республиканың
кадык камгалалының алды-
ажылдакчызы» хүндүлүг
Федералдыг күрүнениң бис
албан чери «М.П. Чумаков а
полиомиелит болгаш халдавы
энцефалит институту» Россия
медицина эртемнеринин акка-
зының директору Михаил И-
ович Михайловка тыспыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-
Кызыл

2013 чылдың сентябрь

Тыва Республиканың
не шаңналдары-биле
наарының дугайында

Улуг-Хем кожууннун
жүлдезинге үлүг-хуузу болгаш
чылдарда ак сеткилдиг ажилы
«Тыва Республиканың көдээ
агыянының алдарлыг ажилда-
кчызы» хүндүлүг атты Улуг-Хем
чагыргазының көдээ ажил-аг-
гелелинниң кол агроному Нико-
Комбуевич Доспанга тыспыр.

Улуг-Хем кожууннун
дезинге ачы-хавыязы болгаш
чылдарда ак сеткилдиг ажилы
Тыва Республиканың Башты-
ның-Чааан-ның Даргазының Хү-
лел бижин-биле Улуг-Хем кожу-
у Хайыракан көдээ чурттакчылы-
чагыргазының специализи-
Таракпановна Монгушту шаңна-
Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-
Кызыл

2013 чылдың сентябрь

ХӨЙ-НИИТИЧИ АДАЛАРНЫ ШАҢНААН

ТР-ниң Хой-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Кур-Чер суурнуң чагыргазының даргазы Леонид Ховалыг, Кызыл кожуунуң Адалар човчелелиниң даргазы Эрес Данзын.

А өг-бүлениң баштыгы эр кижилер болгай.

Хой-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Хой-ниити палатазының кол-ла сорулгазы — чон-биле чугааны эрге-чагырга органнарынга чедирери, күүсекчи органнарының кылып чорудуп турар ажылдары амыдыралчы бе дээрзин хынаары.

Сөөлгү үеде куду деңгелче баткан эр кижилерни өрү тыртар сорулгалыг ажылдаар ужурулук бис. Тываның бүгү кожуннарының эң дээр дээн алдарлыг адаларының, өгбелериниң киржилгези-биле чыгып удаа-дараа эртирип тур бис. Бай-Тайга кожунга кончуг сооктуң соогунда 8 шак дургузунда хуралдадымыс, чугаа ол хире чугула болган. Чооп-Хемчик кожунга чыгып-ка 400 ажыг эр кижилер кирипти. Аңаа амыдыралда болуп турар бүгү болушкуннарны чажыт чокка чугаалаштывыс. Оон түңнелинде «Тываның эр кижилериниң сагыш чоруур хажыттынмас дүрүмү» хүлээп алдыпкан. Ону кижилер дораан-на чогаадып албас, кылып тургузар, ажылдаар апаар. Дыка-ла улуг ажыл кылдынган. Бир дугаар телевиделди киригениниң соонда Чазакка элээн эде-хере тыртып, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Эдуард Мижит ону тыва дылче делегерей кылдыр очулдурган. Хажыттынмас дүрүмнү тургузуп тура, «Херээжен кижилер — дээди үнелел» деп чүүлүмнү чыгып келген эр кижилер хүлээп албаан болдур ийин. Ынчап кээрге мен оларны: «Силерниң аваңар дээрге дээди үнелел бе?» — деп айтырамын, олар дээди үнелел дээрзин бадыйткап харыылаан. «Ынчаарга өске херээжен кижилер чүгү дээди үнелел болбазы?» — дээримге, аңаа база шупту чоппээрешкен. Бистиң чаңывыста турар херээжен кижилеривисти хүндүлөп шыдавас болзувусса, эр кижиниң херээ чок-тур ийин. Херээжен кижилер дээрге — ава, ие, уруу. Эр кижилерниң бо дүрүмге хамаарылгазының хой кезиниң кончуг шын деп көрүп чоруур мен. Чамдыкта эр кижилер херээжен чон дээрге бистиң мойнувуста олуруп алды дээр. Кымын мойнунга кижилер канчап олуруп

алырыл? Кажан эр кижилер күш чок болурга, ажыл-агый чок, арага-дарыже сундугар болза, чүгү мойнуңарга олурбас деп? Ынчангаш эр хиндиктиг кижилер хей-адыңар көдүрүңер! Бир дугаарында, ажылгыр-тывынгыр, бажыңыңарда ажы-төлүңерниң ишти-хырың хандырып, өг-бүлелерниң быжыг чөлөңгиле болур ужурулук силер. Бир эвес силерде бо бүгү бар болза, херээжен кижилерни хүндүлөп эгелээр. Хуралдарга херээжен чон, оонүң эр ээзи ажыл чок-даа болза, ажы-төлүңүң адазын, оонүң ээзин хүндүлээр мен дээр. Ол болза оонүң ээзи — бистиң баштыңымыс дээн үнелели-дир. Догээ даанга Шагаада саң салып турар үеде эр кижилер бүрүзү авазын, уруг-дарыының иезин, оонүң иштин бодап алган олурар ышкакжыгай.

Эң кол чугаалаксаан чүүлүм — тыва чоннуң арагаже сундугуң турары. Ол — дүвүренчиг байдал. Делегейде

улус арагалаан турар. Кудай-дой эрттирерде, ада-ие-биле таныжарда, уруг, оолдуң талазында 200 хире кижилер чыгып арагалаар. Келин айтырган үеде, куда хүнүң тодарадырда, аай-дедир куда үезинде база-ла аажок улуг чарыгдалдар үндүрер. Чээли алгаш, кара шаар кижиге белек-селек, ужа-тоштү белекээр-дир бис. Кудай дээрге байырдал болбайн аап. Кудайга белек-селек, акша-тогерик салырда, уругнуң, оолдуң деп аңгылап турбас болза эки, ниити кылдыр салып каар. Аңгылай салыры дээрге-ле, аныяк өг-бүлөгө соолунда алгыжып, чарлырының барымдаазын тургузуп турары ол ышкакжыл. Ада-ие куда-дойга хой чарыгдал үндүрүп тургаш, өглөп каарга, оларга кайы хире хомуданчыгдыр. Оол биле кыстың талазында ада-иезинге ийи-ийи ужат-тош чедер-дир ийин.

Арага-дарының хайыңдан кем-херек үүлгедиишкисинери, айыыл-халапка таваржып, арагадан хораннанып хораан кижилерниң саны — эң бедик көргүзүлдү. Ол хорап турарларның назы-харың алырга, ажылдаар үезинде, кончуг хып дээн чалыгы кижилер-дир. Чок болуп турар кижилерниң 90 хуузу — эр кижилер. Эр хиндиктиг кижилеривис бо талазы-биле шыңгы боданыр болза эки. Өг-бүлениң чара бадыйлаңчы чоруунга чүгү эр кижилерни буруудадыр болза, шын эвес. Херээжен чоннуң арагалаашкыны — база аажок нарын байдалда. Өгнүң кыс ээзи арага ижер болза, ажы-толү, бажың-балгады сандараар болгай. Бир эвес эр кижиниң сүлдеси бедик, боду күштүг, угааның баштаар болза, херээжен кижилер быжыг чөлөңгиле болуп, аңаа чоргаарланып, багай чаңчылдарга алыспас болур.

Бүгү делегейде кижилер чок болган черге тывалар дег арагалаар улус чок. Кижилер чок бол-

арага-дары чок, таптыг соолгү оруунче үдээлиңер. Арага-дарыны шөгөп, эр кижилерниң үзел-соруун бедидип, херээжен чонувусту хүндүлөп, боданып көрээлиңер. Тывавыстың эвээш чонунга арага багай салдарны чедирип турар деп кижилер бүрүзү угаап-медерээри чугула.

Кежээниң эң өөрүнчүг кезээ — шаңналдар тыпсыры. ТР-ниң Хой-ниити палатазының хүндүлел бижиктерин Р.К. Седип-оолга, А.В. Янчатка, Э.Э. Кууларга, Т.Т. Чиктол оларга тывыскап. А.В. Оюн, А.В. Янчат, Н.И. Шмит, Х.С. Монгуш, С.Т. Ондар оларга өөрүп четтиришкениниң бижиктерин берген. Хой-ниити палатазының кежигүнү Н.М. Антуфьеваның «Азия Төвүнүң кижилери» деп номнарын М.К. Ооржакка, Ш.О. Очурга, А.К. Кууларга, К.С. Ооржакка, В.О. Оюн оларга белек кылдыр соңнээр.

Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Амур Хонюбган:

— Хонук-оол Доржуевичиниң кылып турар үүлгезин деткип, черле бүдүп-ле тура деп күзеп каар-дыр мен. Келир үеде бистиң ажы-толдеривиске чугула болгаш шын ажылды кылып турар-дыр. Хой-ниити палатазы композиторларга бо ажылды кады демнежи кылылыңар дээрге, күзөлдүвис-биле кижилер турар улус бис. Бо хүн үлгерлиг, төлөстиг шаңнал алган адаларның хей-адын көдүрүп, эр кижилер дугайында чогаадып бижиң каан ырыларым соңнеп, ол ышкак чыылган чонга аян туруп, концертти бараалгадыр бис.

Илеткелдер соонда суурнуң эр чурттакчылары санал-оналдарын солчуп, хуралга чугаалашкан айтырыгны чүүлдүгүнүп, улуг назылыг адалар аныяк-оскенге чагыч-созун берип, арага-дарыже сундулавайып, ажыл-агыйжы болурун, мал-маган туруп, суурун сайзырадычы кыйгырган.

Кышка белекел ажылдары чоруп турары-биле Кур-Чер суурнуң эр кижилериниң хой кезин сипен-ширбииниң белек-кеп, картофель ажаары-биле

Кур-Чер суурнуң чурттакчылары хурал цезинде.

арагалаашкын талазы-биле эң кудуку деңгелде-дир бис. Россияда 1 кижиге онааштыр чылда — 16 литр, а Кыдатта 1 кижиге онааштыр чылда 200 грамм арага ижер-дир, деңгел көрүңер даан, ылгалын. Арагадан уштунар үевис келген. Арагалап чоруур кижилер-биле демиселди кылыры белең эвес болгай. Ындыг-даа болза, мээң эскерип турарым-биле органиастыг арагалаашкын хемчээл чок, хой-дүр. Кызыл хоорайны чижек кылдыр алып болза, пятница кежээлеринде ресторан, кафе-терде аажок хой

ган деп медээ дыңнапкан-ла, дораан-на бажыңыңа-ла шилин ажыдып, арагалы ижиң эгелээр. Кижилер чок болган черге херээжен чон сос чугаалаар чорук — кончуг шын эвес, 18 хар четпээп кыс кижилер баар эргези чок деп шажын номнарында айтып каан, чүгү дие ие кижилер дээрге амыдыралдың эгелекчилери-дир. Чок болган кижини арагалаашкын-биле үдээр болза, ол бажыңын долганып-ла турар, эш дилеп, дываажак оранынче чорбайн туруп бээр. Кижилер чок болганда, бодамчалыг болуп,

шолдерде болганы-биле шаңналдарны өг-бүлениң кыс ээлери улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, өөрүп четтиришкениниң соостерип чугаалаан. Оларның аразында муңчу малчыннар база бар. Ажыл-ипчи Кур-Чер суурнуң адаларына Хой-ниити палатазының шаңналдарын тывыскап оларга аажок улуг үнелел болуп, хей-адын көдүргени чугаажок.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Оюн-оол САТТЫН
тырттырган чуруктары.

Сентябрь 13-те Кур-Чер суурнуң Юрий Суидуй аттыг Культура төвүгө ТР-ниң Хой-ниити палатазы Тываның Композиторлар эвилелиниң киржилгези-биле «Тываның эр кижилериниң сагыш чоруур хажыттынмас дүрүмүнү» Кур-Чер суурда эр кижилериниң күүселдизиниң дугайында хурал эрткен. Аңаа Кур-Чер суурнуң чагыргазының даргазы Леонид Кызыл-оол-ович Ховалыг, Хой-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш, Кызыл кожуунуң Адалар човчелелиниң даргазы Эрес Александрович Данзын, Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Амур Сатович Хонюбган болгаш журналистер киришкен.

Ук хуралды Кур-Чер суурнуң чагыргазының даргазы Леонид Ховалыг чалаттырган. Адалар болгаш чыылган чон-биле амыр-менди солчуп, кежээни байырлыг-биле ажыткаш, санал-оналын кириген.

— Тыва эр кижилериниң хей-адын бедидер сорулга-биле чоруту ажыл республикада эгелээр. Кожууннарда адалар чыгып эртип, човүлелдер тургустуруп турар. Хонук-оол Доржуевичиниң эгелээшкени-биле эр кижилерниң сагыш чоруур хажыттынмас дүрүмнүн тургустурун бистиң суурувустуң эр хиндиктиг кижилери деткип, үлгелерлиг, ажылгыр, хой-ниити адалар чыгыжын эртирип турарымыс бо-дур. Бистиң суурувуста эр кижилерни арага-дарыже сундукпайн, келир чон бодап, өзүп олурар чаш-толун шын орукче углап, хей-адын хажыттынмас дүрүмнү сагырыңче кыйгырдым.

— Кызыл кожунда Адалар човчелелиниң даргазы Эрес Данзын:

— Кур-Чер суурнуң ажыл-ипчи чонунга, төрөөн суурнуң тургустунганындан бээр 65 чыл өткөн таварыштыр изиг байыр чедирип тур мен. Аңаа турсакаары, спортчу маргылдаалары эртирип, байыр-наадымны байырлар силер.

Тыва эр кижилерниң сагыш чоруур хажыттынмас дүрүмүн хей-даа эвес, 9 чүүл айтыпкан. Ол чүүлдерниң амыдыралда кайы хире ажыглаттылып, күүсеттинип турарын, эки алаже өскерлишкисинер бар дээрзин сайгарып, силерниң санал-оналдарыңарны дыңнап, чык чугааны кылыр-дыр бис. Эрткен чыл-биле деңгелдере, бо чылда Кызыл кожунда кем-херек үүлгедиишкени эвээш, ол дээрге эки талаже эгелээш-дыр. Кызыл кожунда 10 суур бар. Суур бүрүзүнде адалар човүлелдери тургустунуп. Човүлелдер кежигүннерин илдепкейлиг адалар кирип турар. Эрткен күзүн Сукпак турга ужуражылга кылып, Лесес-Аксинга адалар аразын маргылдаалар эрттирген бис. Илчип чоруур кубокту Кур-Чер суурнуң адалары чаалап алган. Октябрь айның соолгү боттазында силерниң Кур-Чер суурга Кызыл кожунуң адалар човүлелдериниң аразына волейбол, шидыраа, стол теннизи, хүрешке маргылдаалар болуп эртер. Онзагайлаа-ым болза, хар-назы аайы-биле тле аныяктар эвес, а 35, 45, 50 харлыг адалар база киржир. Келир үениң эр хиндиктиг эр төлөстиг кижилер болзун кижизидилге ажылын чам күштелдирип ажыл-ипчи ужурулук бис. Кижизидил-ге өг-бүлелден эгелээр-ле болгай.

ӨВҮР КОЖУУН БАЙЫРЛАЛЫ

Өвүр кожуунун 72 чыл оюнга база кожуун хунунге тураскааткан байырлалды чоокта чаа демдегеп эрттирген.

Шупту сумуларның чону, Хандагайтының албан организациялары, хоочуннары туктарын, ат-сывын бижээн адрестерин, шариктерин тудуп алгаш, байырланчыг шинчи-биле стадионувус иштинге парадка чыскаалыптарга, чаражын канчаар. Парадтың чыскаалын кожуунун көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Сергей Норбу хүлээп алган. Байырлалды кожуун чагырга даргазы Сергей Куулар болгаш Тываның Чаазааның Өвүр кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Мариса Начын ажиттыг деп чарлааш, малчыннарга база чыылган чонга бүгүлө чүүлдерге экини, бурунгар көрүштү, быжыг тура-соруку, чедишкinnerни болгаш сайзыралды күзеп, байыр чедиргеннер.

Кожуунун байырлалында хүндүктелдиг аалчылар ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Тимурович Даваа, ТР-ниң Дээди Хуралдың депутаттары Вячеслав Чотпаевич Ондар, алдарлыг спортчу чаңгыс черчурттуглары: Лориса Ооржак, ТР-ниң спорттун чыынды бөлүктөр белектээр төвүнүн директору Аян-оол Ондар, билдингир ыраажылары: Аңчы Салчак, Каң-Болат Чымбалак, Саян ансамблиниң самчылары, ыраажылары, Тыва студиясы база Улса аймактың Улаангом хоорайның чагырга даргазы, Хурал даргазы болгаш моол артистер келгеннер.

Кожуунун хунунде чечектер мөөрейи, тыва аш-чем делгелгези, шыдыраа, аът чарыжы, тыва болгаш моол мөгелер аразына хүрешти эрттирген. Чонун со-нуургалы хүреш маргылдаазы

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. Даваа биле кожуун чагырыкчызы С. Куулар тишлээн мөгелер-биле.

кончуг солун эрткен. Аңаа Тыва Республиканың база Моолдун Улса аймааның Арзылаң, Начын мөгелериниң ачыр-дачыр хүрешкениниң түңелинде, сес шилинде мөге арткан. Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш Улса аймактың Начын мөгези Баатогторну октаан, Аңгыр Куулар Сайдаш Монгушту, аймак Арзылаңы Герелбаатор Оргилболд Отчугаш Тежикти база Чимит Куулар Мерген-Херел Шойдакты октаарга, 4 шыырак мөге арткан. Дараазында салыгда Сайын-Белек Түлүш Аңгыр Кууларны, Герелбаатор Оргилболд Чимит Кууларны тус-тузунда октааннар. Кожуун байырлалының хүрежиниң чемпион мөгезин илередири-биле Сайын-Белек биле Оргилболд хүрешкен. Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Түлүш Сайын-Белек бодунун удурланыкчызын, тыва хүрештин ажыр баскаш, мундурар аргазын ажыглап, чииги-биле октааш, шүглүп үнген.

Хүрештен аңгыда чечектер мөөрейинге Хандагайтының «Дамырак» уруглар сады янзы-бүрү

дүрзүлүг саваларда чараш чечектерин делгээш, тиилекчи болган. Шыдыраа маргылдаазына кожуунун төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Николай Куулар төлөптин бадыткаан. Аныяк аъттар чарыжына Меңниг-оол Саттың шаыдар ады мурнап келген. Чүгүрүк аъттар чарыжына Чимит Кууларның сылдыс-шокар бора ады бирги черге эртип келген.

Байырлыг хуралга кожуунун чагырга даргазы Сергей Куулар аалчылар болгаш өвүржүлгө байыры чедиргеш, 2013 чылда кожуунун чедишкinnerин болгаш көргүзүлгө сан-чурагайларга таныштырган. «Өвүр кожуунун социал-демографтыг паспортунда 2013 чылдың 1-ги чартык чылының көргүзүү-биле 6835 чурттакчы чон бар. Кожуун бюджетиниң орулгалыг кезээ 100,2 хууга азы 11 миллион 742 муң рубльга күүсеттинген. 2012-2013 өөредилге чылында 118 доозукчулардан 1 алдын, 3 мөңгүн медалистер школаны дооскан. Доозукчуларның 93,6 хуузу, (ооң иштинде

80,6 хуу — дээди, 13 хуу — ортумак) өөредилге черлеринче өөренип киргенин дыңнаткан.

Малдың ниити баш саны көвүдээн. 2013 чылдың июль 1-ниң көргүзүү-биле, бода мал — 10934 азы эрткен чыл-биле деңнээрге, 1,4 хуу көвүдээн, ооң иштинде инек — 3601 баш, сарлык — 373, шээр мал — 165 834, чылгы мал — 4465 баш, хаваннар — 136 баш, эрткен чыл-биле деңнээрге, 8 хуу өзүлдегил.

2013 чылдың республика Наадымына кожуун идепкейлиг киришкен. Аңаа дараазында малчыннар күрүнө шаңналдарын алганнар: Байлакмаа Базыр-оол, Эртине Ооржак, Айлаң Баазаң, Адыг-оол Соскут, Олег Куулар болгаш Алексей Маадыр-оол.

Кожуунда муң малдыг малчыннарның саны 12 четкен. Муңчу малчыннарга күрүнө дет-кимчени көргүзүп, 2012 чылдан

көргүзүп турар. Арат (тарак) ажил-агыйны тургускаш, сумуздан «Эгелеп чоруур мер» деп программага кижилер Лидия Ооржак киришкен, неден бүрүн дериг-херекс 1 тракторну, 30 сарлыкты кимче кылдыр алган. Бо грамммага киришкен, Солон Алексеев Донгак 200 баш, Алексей Куулар (Дус-Дагзу) 45 төрүү сарлыкты рери-биле күрүнө дузалам алган. А «Өг-бүлө ферма» программа-биле Титов О. Андрей Донгак МТЗ-82 дериг-херекселдиг трактор болгаш 200-200 баш төрүүнү күрүнө деткимче кылган.

Муң малдыг малчын шынзылгаларны, тергийн кен малчыннарга, башкы эмчилерге, орук болгаш еренин, культураның ажылы

Байырлыг чыскаалда.

эгелеп бүдүн комплекстиг хем-чеглерни хүлээп ап, курорттарже дыштандырып чедиреринин, бирги ээлчегде эмчи хандырылганы, дыштаныр черинге чедир чылда бир катап орук хөлезини дээш, өске-даа чиигелделерни

ларынга хүндүлүг бижик болгаш өртектиг белектерин алдың байырлыг кезээне ыскаан.

Айдысмаа МААДЫР
Өвүр ка

Интернационалчы өг-бүлө

Алма-Ата, Тыва — кайызы-даа меңээ чоок

Бистиң номчукчулары-выс ырак черде чурттап чоруур чаңгыс черчурттугларын дыка сонургаар база оларга чоргаарланыр чүве. Черниң кайы-даа ырак булуңунда болза, «Тыва мен» деп бедик атты бадыткап чоруурларның бирээзи, бо бижээн материалымның маадыры Саяна Тогуловна Кууларны таныштырайн. Ол — хуннуг, чаагай Алма-Ата хоорайның чурттакчызы. Тывадан Казахстанга чедир орук узун, ынчалза-даа ол Тываже чанар дээнде, оруктун ыраандан-даа чалданмас. Мен ооң мында келгенин ажыглап, каш айтырыгны салдым.

— Төрээн чериңерни, ук-дөзүңерни таныштырып көрүңер, Саяна Тогуловна.

— Өскөн-төрээн черим Барыш-Хемчиктин Шекпээр, 1956 чылдың декабрь 31-де ада-иемниң 8 уруунун эң улуг уруу бооп төрүттүнген мен. А ортумак школаны төрөлдөм бажыңына тургаш, 1973 чылда Шами суурга доостум. Авам, ачам Ак-Довуракка чурттап чорааннар. Школаны дооскаш, «Тыва даг-дүгү» комбинатка 3 чыл ажылдадым. Аныяк кижиге бир-ле дугаарында эртем херек болгай. Өөренип алыр дээш Алма-Ата хоорайга чорупкан мен. Баштайгы дээрзинде ырак черге берге, оон чоорту кижиге чаңгыга бээр чорду. Тывадан чааскаан чорупкан мен. Орукка поездиге казах угбай-биле таныжып алгаш, Алма-Атага ооң бажыңына турдум. Ка-

захтарның культуразы бедик чон чорду, хүндүлээчел, бо өг-бүлө меңээ дыка дузалаан. Улуг хоорайга келген тыва уругну эртем-билигиниң оруунче кирип, үдөп кааны дээш оларга мөгейип чоруур мен. Ооң соонда Алма-Атаның демир-орук институтунче өөренип киргеш, доостум.

— Тыва биле Алма-Ата аразы дыка ырак болгай.

— Тывадан Новосибирскиге чедир автобус-биле чедер. Оон ыңай Новосибирск — Алма-Ата аразына поездиге чоруур. Орук дургаар кандыг-даа черлерни таварып эртер, солун, чараш черлер каракка чуртунуп артып каар. Орукка со-нуургалымдан демир-орукчу болур күзелим төрүттүнген. Россияда улуг, чараш хоорайлар хөй, а мен бо хоорайны школага өөренип турганымдан эгелээш сонургал чораан мен.

— Дээди эртемни Алма-Атага чедип алган-дыр силер, институту дооскаш, Тывага ажылдаар бодалыңар турган бе, Саяна Тогуловна?

— Мээң дооскан институтум — Казахстанның улуг өөредилге черлериниң бирээзи. Ону дооскаш, Алма-Атаның демир-орук бүдүрүлгезинге инженерлеп эгеледим. Инженерден поездиниң начальнигинге чедир 32 чыл иштинде демир-орук черинге ажылдаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен. Чуртумдан ырак черге 41 чыл болдум. Тываже чаныксавайн канчаар, 78 харлыг авам Төлээ Чаш-ооловна Монгуш, огулум, кенним, уйнукарым, кады төрээннерим болгаш төрөл чонум шупту мында. Маңаа демир-орук бүдүрүлгези чүгле ам туттунар деп турар болгай. Ынчангаш ырак черге эртемим аайы-биле ажылдап, чурттап арткан мен.

— Интернационалчы өг-бүлө болгай силер, Саяна Тогуловна, ол солун төөгүңер дугайында сонургадайп көрүңер.

— Ол, шынап-ла, төөгүге арттар. Алма-Атага демир-орук бүдүрүлгезинге кады ажылдап тургаш, уругларым ачазы Нуркас Алтынханов-биле таныжып алгаш, өг-бүлө тудуп чурттап чор бис. Ол база демир-орук адырынга хөй чылдарда ажылдаш, пенсиялаан. Кудавыс 1983 чылдың сентябрь 24-те Алма-Ата хоорайга болган. Ожук дажы дег уругларлыг бис. Улуг уругларымыс, «уязындан ужуп үнген кушкаш оолдары» дег, аңгыланып, өглөп-баштанып алган чурттап чоруур. Дун огулум — Нуржан Олеся дээр тыва уруг-биле салым-чолун доңнаштырып, кыстыгда болганнар. Ортуну — Азияна Алма-Ата хоорайның технологтуг институтун дооскан. Чоокта чаа казах оол Руслан Абдразаков-биле кудазын эрттирди. Олар база чаш уруглуг. Хеймер уруум Айда-на ол-ла хоорайның Жургенев атыг академиязын дооскан. Актриса. Уругларымыс — Алма-Атада, а Нуржан, Олеся Алтынхановтар Кызылда чурттап арткан. Огулум — юрист эртемниг, кенним — Күрү-нениң «Саян» ансамблиниң аныяк самчызы. Чылдың дөрт эргилде-зиниң кайы-даа үезинде Тываже үргүлчү кээп турар мен.

— Казах чон биле бистиң езу-чаңчылыгыста дөмөй чүүлдер бар бе, Саяна Тогуловна?

— Чаагай чаңчылдарымыста чүүлдер бар, чижээ, Наурыз, за дээрге бисте Шагаа байыр Олар ай дургузунда үргүлчү Ораза соонда Айыт деп байыр база бар, аңаа янзы-бүрү азы делгээр, ону бөдүүн, хөй ажыг өг-бүлөлөргө үлөп бээр. Оо өске байырлалдары болгаш чаңчылдары бар. Столга янзы аш-чемни делгээр. Оон аңгыда огород, сад ажылынга дыка ына аңаа ажылдап тура хүнээр. К чон арага-дары ишпес, бичини даа, корум-чурумнуг улус бол мен база тыва чонумнун чаагай чылдарын утпайн сагып чоруур. Канчаарга-даа Тывамның бедик лары, аржаан суглары болгаш бойдузу онзагай-дыр. Казахстан мындыг бедик даглар чок, карак пес орду ховунун делгемнери кы Тыва чуртум-даа, Казахстанда чок, ынак черлерим болур, оның кайызын-даа аңгылавам.

— Казахстанда 40 ажыг чурттап чоруур-даа болууза, Тываже үргүлчү кээп, культураны утпайн, чорутуур-дур силер, Алма-Ата райда тыва студентилерге сүмөңер берип, Тывадан баар аалчыларны ол чурт-биле ырылаштырып турар, дузала биче сеткилдиг-дир силер, Саяна Тогуловна, силерге интер-

бергениңер дээш четтирдик. Аныска ТЮЛЮШ Чуртукту өг-бүлениң ортосун ден алган.

«Спортту — бажыңнар чанынче»

ДЕМНИГДЕ — КҮШТҮГ

Тыва Республиканың Чазаа-
ның Даргазының «Спортту
— бажыңнар чанынче» деп
телевизион чедимчелиг бот-
төлевилелдин талазы-биле ажил-
тандылар чорудуу көскү. Эр-
дарның чорудуу чурттакчы чо-
нунуң демнежи тутуп үн-
дүрүп алганы спорт шөлү-
нүн байырлыг ажыдышкы-
нын сентябрь 15-те болган.
Скейт-парк хевирлиг стадион
көрүштү-биле хөйүнүн со-
нуургалын хараа туткан.

Кожуун чагыргазының дарга-
Роман Шининин 2013 чылдың
Эрзин суурга 1800 олут-
спорт шөлү тутар шийтпири
Республиканың Чазааның
тус чериниң хөй-ниитизиниң
кимчезин алган. Орук албан
«Восток» КХН стадионунуң
кезээ болур 800 муң рубль
тектиг асфальт шывыын чаткан.

Сайзоч Дирчин, Алек-
Семенович Севек база Ру-
Биче-оолович Ынаалай дээш,
е-даа хуу сайгарлыкчылар
үүлге боттук дузазын ки-
тирген. Деткичкилерден база
бюджетинден чонунуң ту-
ниитизи-биле 2 млн. 700
акша-хөреңги чогуур үеде
ынган. Оон 300 муң «Спорт-
— бажыңнар чанынче» респуб-
телевизионунуң деткимчези
Кожуунуң чурттакчылары
шөлүнүң тудуун идепкейлиг
тудуг ажилдарына үлүүн
ерген.

«Салгал» скейт-парктын ба-
ажыдышкынынга Тыва-
Баштыңы Шолбан Кара-оол,
политика талазы-биле ора-
Анатолий Дамба-Хуурак,
Дээди Хуралының (парла-
ментиниң) депутаттары Шолбан
Дамба база Шолбан Дандар,
болгаш аныктар херектери-
айдының оралакчызы Буян
Болгаш ТР-ниң Арзылаң
РФ-тиң спорт мастери Ра-
Наважал киришкен.

Кожуунуң шупту сумуларының
Тыва-ынгар артистери мендиле-
самын, бичии мөгелерниң де-
н бараалгаткан соонда байыр-
чыскаал эгелээн. Россияның,
Республиканың база кожуунуң сүл-
демдектерин, РФ-тиң алдар-
чылгычызы Сергей Ынаалай,
ниң алдарлыг чылгычызы Эрес
Ынаалай база Эрзин кожуунуң хоо-
чылгычызы Федор Сан-Хөө ба-
тадып эрткен соонда, бо чыл-
малчынар Наадымының тыва
чалыг чүгүрүктер чарыжына
нап келген Хоор аъттын ээзи
Комбу шаңнаткан чычаа-
биле эрти. Кожуунуң спортчу-
азы хоочуннар, тренерлер,
т мастерлери чыскаалды улам-
аан. Самчылар, хөгжүмчүлер,
тчулар база чонну магадаткан
хире аъттыг чыскаалга барык
хире кижии киришкен. Стадион-
олуттарын долган аалчылар
мийи оюннарында ышкаш, чыс-
ды ураа диңмиди-биле уткаан.
Кик-бокска делегей чемпио-
Аяс Соянның база сурдлим-
оюннарының дзюдо хүрешке
гүн медалының эдилекчизи
Чамыян Россия Федера-
аның күрүне тугун киискидип
а, чонунуң байырланчыг хөөнү
«Бедзэн. Долгандыр халыыр
метр чазагыг оруктуг, хол
таш бут бөмбүүнүң база стол
изиниң шөлдери бар, бичии
лар ойнаар турниктерлиг чаа
юнуу эрзинчилер улуг өөрүш-
иле хүлээп алган.

Чонунуң быжыг эп-найыралын
еңилээн стадионунуң хүндүлүг
чыларының бодал сагыжы-биле
кир аргалыг болдум.

Аяс Соян, Сеулга 1996 чылда
болуп эрткен кик-бокска деле-
гей чемпионадының алдын ме-
далының эдилекчизи:

— Чонунуң тудуу — бөгүнгү ста-
дионунуң ажытынып турары — төөгү-
лүг болушкун-дур. Аныак спорт-
чуларга боттарының күжү-биле
тудуп кылып алган спорт шөлүн-
ге күш-шыдалын сайзырадып, мар-
гылдааларга белеткенерге, чүдөн
артык улуг ужу-дузазыг боор.
Бодунуң өөрү-биле кады демнеш-
кен болганда, бот-боттарының
мурнунга хүндүткел улам улгадып,
эп-найыралы күстелип, спортка
бедик чедишкннерни көргүзөр
боор дээрзинге бүзүрээр мен. Ко-
жуун чагыргазының даргазы Роман
Кызыл-оолович боду спортчу кижии
болгаш, оон кадык амыдыралды
суртаалдап, күш-культура болгаш
спортту чон аразына непередир
сорулганы кончуг эки арга-биле
боттандырып турар-дыр.

Семен Монгуш, РФ-тиң күш-
культура болгаш спорттун тер-
гинни, делегей чергелиг шийт-
кекчи:

— Стадионну магадап хан-
майн тур мен. Мында хензиг чүүл-
дерни өттүрк көрүп, санап тургаш
кылганын бедик мергежилдиг
спортчулар эскербес аргажок.
Спорттун хоочуну Сергей Соян-
оолович Ондарның, тудугжулар
Байыр Дүгержапович Бальдинниң
база Владимир Ойдунович Дүгер-
ниң кызымак ажылы-дыр. А ба-
йырлыг ажыдышкынның деңнели
дыка бедик-тир, эвээш эвес улуг
маргылдааларга чораш, чонунуң
мындыг идепкейин, хей-аьдын хо-
вар көргөн мен. ТР-ниң Чазааның
Даргазының: «Түрлүг, чоргаар-дыр
силер, чонум! Хей-аьдынар бедик-
тир! Келир чылын улуг юбилейлер-
ни канчаар уткуур бодалды силер
меңээ бердинер, эрзинчилер! Эр
хейлер!» дээн сөстери хөйүнү чугаа-
лап турар. Маңаа бичии уруглар-
ның киржилгезин онза кичээнгейге
алыры чугула. Оларның бөгүн-
гү күүселдезинден бүгү чүүлү
кайы хире харысалгалыг хүлээп

ал турары илдең. Оларның: «де-
легей чемпиону Аяс Соян акымны
көрдүм, Дженни угбамның чанынга
турдум» — дээн улуг өөрүшкүзү,
хей-аьды спорттун бедиктеринче
ужуп үнеринге улуг идиг боору
чигзиниг чок. Чаңгыс чер-чурттуг
акызының изин салгал өзүп ора

сайзыралына үлүүн кириген оол-
дарның аваларына өөрүп четти-
ринишкнниң илереди аалчылар-
ның сагыш-сеткилин хайныктыр-
ган: Соян Аястың авазы Чинчируу
Дондуповна, Сотпа Саянның ава-
зы Антониде Валерьевна, Замир
Монгуштуң авазы Татьяна Соянов-

кайгатпаан, чүге дээрге 11-ги клас-
стың өөреникчизи Мария — чоокта
чаа республиканың улуг улус ара-
зынга марафон чарыжына чемпи-
он атты чаалап алган спортчу-дур.
Элээди оолдарның 5 километр
хемчээлге чарыжының түннели-
биле Тере-Хөл кожуунуң төлээзи
Каң-Хаяа Шимит, 10 километрге
херээженнер чарыжына Чаа-
Хөлдүн уругларның спорт школа-
зының башкызы Чаяна Түлүш база
ол-ла хемчээлге эр улус аразындан

Тываның Чазааның Баштыңы байырлыг чыскаал үезинде.

Артыш Соянны адаары — ме-
нээ улуг чоргаарал. Бо аныак
спортчус 11 класс тургаш, бокс-
ка улуг чедишкннерлиг болуп,
«Россияның спорт мастери» атты
чедип алган. Сибирь федерал-
дыг округтун 3 дакпыр чемпиону,
бокска Россия кубогунуң эди-
лекчизи, Анапа хоорайга Россия
чергелиг оюннарның база кик-
боксингине Россия кубогунуң
ийи дакпыр чемпиону. Кожуун-
нун, сумунуң-даа спортчу маргыл-
дааларын республика чергелиг
эрттирер болза, спорттун шупту
хевирлери, кадык амыдырал дээш
тура-сорук чүгле күстелир — деп,
хоочун демдеглей-дир.

ТР-ниң спорт болгаш аныак-
тар херектериниң сайыдының
оралакчызы Буян Биче-оол байыр
чедиргеш, хоочун спортчу Роман
Кунажапович Биче-оолга күрүне
шаңгалын — «Тыва Республика-
ның күш-культуразының болгаш
спорттун тергини» хүндүлүг
атты тывыскаан. Чааскаан-даа бол,
хөй ажы-төлүн төлөптиг кылдыр
өстүрүп кижизидип чоруур иелерге
яамының мурнундан өөрүп четти-
ринишкнниң бижикирин хөйүнү
мурнунга тывыскаан. Тыва спорттун

на, Баадыр Чойганның — Вера
Байыровна, Лапкаев Бадэрдэнэниң
— Софья Иргитовна, Ликтип Буян-
ның — Ульяна Чоодуевна, Булугун
Владиктин — Уямаа Чырандаевна,
Оюн Элбектин — Ачымаа Кеевовна,
Ламажал Эртине — Борбаана
Свердоловна, Баткар Баасанның
— Аржаана Васильевна оларга
чон диңмиттиг адыш часкап, байыр
чедирген.

Чик атлетикага республика-
ның аңгы-аңгы булуңнарындан 60
ажыг спортчу күжүн шенешкен.
Чадаг чарышка 9-11 класстарның
өөреникчилери, Кызыл хоорайда
өөредилге черлериниң студенти-
лери, ат-сурагыг спортчулар база
спорттун хоочуннары маңаарын-
га тускайлаан орукка чарышкан.
Маргылдааның кол шийтекчизи
Василий Данааның чугаазы-биле,
ук шөлү спорттун бүгү-ле хевир-
леринге таарыштыр кылдыр сорул-
га-биле, федералдыг программага
даянып алгаш, чымчак, ногаан шы-
выгы чадары көрдүнүп турар.

Байырлалга тураскааткан
спортчу оюннарга элээди кыс уруг-
лар 3 километрге чарышкан, аңаа
Бай-Дагдан Мария Сагды бир дугаа-
рында халып келгеш, чонну

кымны мурнай башкы колледжи-
зиниң студентизи Аржаан Күжүгет
халып келгеннер. 19-39 хар иштин-
де спорттун хоочуннары (эр, хе-
рээжен) чарышкан. Аңаа тиилээн-
нер: Шагаан-Арыг хоорайның
спортчузу Тамара Монгуш база
Кызыл хоорайдан Виктор Салчак.
Кандыг-даа спортчу маргылдаа-
ның эң-не көрүштүг, чижилгелиг
кезээ — бөлүктөр аразында эста-
феталыг чарыш. Стадион байыр-
лалына тураскааткан хемчеглерге
эстафетага шыырак белеткелдин
көргүскеш, Чаа-Хөл кожуунуң
командазы шыгарал үнген. Аны-
як аъттар чарыжына Буян Му-
гурнуң (Бай-Даг), улуг аъттардан
Эрес Хайыңның (Бай-Даг) аътта-
ры мурнаан. Аныак мөгелер хү-
режинге Амыр-Санаа Соян (Эр-
зин), улуг мөгелерниң хү-режинге
Тыва Республиканың Начын
мөгези Ай-Демир Монгуш шүүл-
ген.

«Салгал» стадионун тудуп,
ажылдадып, «Спортту — бажыңнар
чанынче» деп Чазак төлевилелдин
чедишкнниг боттандырып турар
эрзинчилерниң спортчу тиилелгелери
чайынналып-ла турар болзунам.

Чаяна ЧЫКАЙ

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

Эрзин школазының өөреникчилери.

ХООЙЛУНУН ДЭЭДИ КҮЖҮ БОЛГАШ ПРОКУРОРНУН РОЛЮ

2013 чылдың сентябрь 9-та прокурорларның делегей ассоциациязының 18-ки конференциясы болгаш ниити хуралы болуп эрткен, аңаа Тыва Республиканың прокурору Александр Гринев киришкен.

Чыл санының ол конференциязынга болгаш ниити хуралга дүүштүр прокурорларның кеземче-эрге-хоойлу адырындан аңгы ажил-чорудулгазының чугула айтырыгларын чугаалашкан. «Хоойлунун дээди күжү болгаш кеземче-эрге-хоойлу адырындан аңгыда прокурорнун ролу» деп темага семинар Украинаның прокурорлар ассоциациязының президентизи Александр Шинальскийнин удуртулгазы-биле эрткен. Кол илеткелди Россия Федерациязының Чингине прокуратуразының федералдыг хоойлужулганы сагып турарынга контроль талазы-биле кол эргелелдин начальниги Анатолий Паламарчук кылган. Ол темага саналдарны Казахстанның чингине прокурору Ашат Даулбаев, Бразилияның Сеара штадының прокурору Мануэль Пинейро Фрейтас, Венгрияның прокурорлар ассоциациязының прокурорунун оралакчы президентизи Агнесс Диофазин олар бергеннер.

Прокуратура органнының ажил-чорудулгазының чугула айтырыгларының талазы-биле саналонал солчуушкуну семинарга болган. Хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаарынга дээштиг чепсек болур национал эрге-хоойлу чаңчылдарының болгаш аргаларның барын илеткел кылганнар демдеглер турганнар. Семинарның киржикчилери арга-дуржулгаларын база солушканнар, национал прокуратураларның сайзыралының оруктарын тодаратканнар.

Россия Федерациязының Чингине прокурору Юрий Чайка ол

конференция үезинде КНО-нун Чингине секретарының оралакчызы, КНО-нун наркотиктер болгаш кем-херек үүлгедикчилеринин талазы-биле эргелелиниң күүсекчи директору Юрий Федотов, Казахстан Республиканың чингине прокурору Ашат Даулбаев, Польша Республиканың — Анджей Серемет, Украинаның — Виктор Пшонка олар-биле ужурашкан. Оларның-биле ужуражылга үезинде делегейге кады ажилдажылганың айтырыгларын, хоойлужулганы болгаш чурттар аразының керээ-эрге-хоойлу харылзааларын сайзыраңгайжыдарының сорулгаларын сайгарганнар.

Сентябрь 8-те РФ-тиң Чингине прокурорунун оралакчызы Александр Звягинцев АКШ-тың чингине атторнеязының оралакчызы Брюс Шварц-биле ажилчын ужуражылганы эрттирген. Ол ийи албан чериниң кады ажилдажылгазының айтырыгларын, ылаңгыя кем-херек үүлгедикчилерин бот-боттарыңче дамчыдарының база эрге-хоойлу дузазын чедирериниң айтырыгларын чугаалашканнар.

Чыл санының ол конференциязынга дүүштүр Москвада чурттар аразының садыглажышкын төвүңге прокурорлар компьютер кем-херек үүлгедикчилериниң айтырыгларын сайгарган, ол ышкаш делегейниң прокурорлар ассоциациязының сенады болган. Сенат кижигүнүңе күүсекчи комитеттин мурнундагы кижигүннери, оон иштинде РФ-тиң Чингине прокурору Юрий Чайка кирген. 2005 чылда ассоциацияны тургусканнарның бирээзи Юрий Яковлевич болган.

Берге байдалга таварышкан прокурорларга дуза көргүзериниң, а ол ышкаш дуржулгалыг прокурорларның аныяктарга дагдынышкын херээн сайзырадыр талазы-биле айтырыгларын база чугаалашкан.

Чурттар аразының садыг төвүн-

ге сентябрь 7-де прокурорларның делегей ассоциациязының күүсекчи комитетинин хуралы болган, ында аңгы-аңгы чурттарның 250 прокурорлары кирип турар. Күүсекчи комитет болза, ассоциацияның удуртукчу органы болур болгаш, эн чугула айтырыгларын аңаа шийт-пирлээр. Хуралдың киржикчилери 20 ажыг айтырыгларын чугаалашкан. Аңаа ассоциацияның дээди албан-дужаалдыг кижилериниң, оон иштинде президентиниң, дарганың болгаш секретариаттың отчеттарын дыңнаан.

РФ-тиң Чингине прокурорунун оралакчызы, күүсекчи комитеттин кижигүнү А.Г. Звягинцев ассоциацияның 18-ки ниити хуралынга белеткелдин дугайында илеткелди кылган. Чыл санының дараазындагы конференциязын 2014 чылда Дубаеде (ОАЭ) эрттирер деп шийтпирни күүсекчи комитет хүлээп алган.

Сентябрь 4-те Чингине прокурор Юрий Чайка прокуратура органнының төөгүзүнүн музейин байырлыг байдалга ажыткан болгаш Россия Федерациязының Чингине прокуратуразының хуралдаар залын чаазы-биле канчаар дерзенин хоочуннарга болгаш удуртукчу ажилдакчыларга таныштырган. Экспонаттар болгаш музейниң делгелгелерин РФ-тиң Чингине прокуратуразының Улуг Дмитровкада оран-савазынга тургускан. Ында Петр I хаанның үезинден эгелээш бо хүнге чедир прокурорларның форма хевин база делгээн. Ол ышкаш херек демдектерин, шаңналдарны, төгүлүг документиленниң боттарын база кириген.

Россияның прокуратура органнының төөгүзүнүн музейинче Тыва Республиканың прокуратуразындан материалдарны база чоруткан.

Василий КРИВДИК, Тыва Республиканың прокурорунун улуг дузалакчызы.

«Алдын-Сай» парлагга бажыңы №50 садыгның дужунда павильонче көже берген. Тел. 8-923-555-99-95.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттынган.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшанарны камгалап алырының эн эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7352. Чагыг 109. Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ИЛЕРГЕЙ

Тываның Баштыңы Тыва парлааның хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы

Седон Кудурукпаевич
ХЕРЕКТИҢ

аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр чоок болгаш төрөл кижилеринге ханы кажыыдалын илереткен. «Седон Кудурукпае-

вич Херектин амыдыралып чорутканы-биле ханы кажыыдалды республикамызга болгаш бодунун илергейлеп тур мен — деп Кара-оол бижээн. Ол журналист болгаш очу-салым-чаяанын, тыва бод-дылдарны тергип эки төрүүн республиказыны чоруунга берип, чырык-гаш төлөпиг амыдыралды эрткен. Бодунун бижик-ларын дилеп, Тываның б-ннанынга чедип каалкан болгаш идепкейлиг жу-деп улуг салгалдыг киж-сактырлар. Назы-хары у-берген болза, Седон Куду-нормативтиг эрге-хоойлу-рын очулдура талазы-б-ажылдарны кылып кел-Тываның парламенти-алганы дыка хөй хоойлу-тыларының авторлары-деп ону долузу-биле сана-

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) деп болгаш оон Аппарадының ажилдакчылары күш-ажылдың хоочун Республиканың алдарлыг ажилдакчызы

Седон Кудурукпаевич
ХЕРЕКТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр эгиттинмес чидиригни оон төрөл бол кижилери-биле үлөжип, ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Бодунун амыдыралының эвээш эвес чылдарын республиканы эрге-чагыргазының дээди хоойлужулга (төлээлжилге) органы парадынга ажылга бараалгадып келген чагай сеткилдиг кижини Кудурукпаевичиниң дугайында сактышкын ону билир, таныыр кады ажилдап чораан кижилерниң чүректеринге кезээде артар кажан-даа өшпес.

«Шын» солунун редколлегиязы, коллективи хоочун журналист дацияга хөй чыл дургузунда ажилдап чораан, аныяктарның дагдыныкчызы

Седон Кудурукпаевич
ХЕРЕКТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды өг-бүлезинге, килеринге илергейлеп тур.

Могаг-шылаг чок, ажылгыр, эш-өөрүңге эвилең-ээлдек, дузага раан эживистин дугайында чырыктыг тураскаал бистин чүрект кезээде артар.

тел. 8-906-997-3030

- Межевания и схемы расположения земельного участка
- Проекты жилых домов
- Топографические съемки земельных участков
- Градостроительный план земельного участка (ГПЗУ)
- Разбивка геодезических точек на местности (вынос)
- Генеральные планы поселений

г.Кызыл ул.Дружба д.74 "а", этаж 2 офис 2
с 9.00 до 18.00

ИЗВЕЩЕНИЕ

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление гражданина Российской Федерации Чурукпан Хая-Маадыра Маадыровича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 лет для сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием для животноводства с кадастровым номером 17:12:0901004:6, площадью 1500000 кв.м, расположенного по адресу: Республика Тес-Хемский район, с. У-Шынаа, местечко «Кезек-Чыжыргана».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна Ч.Т.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тарапы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херекчи дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаддары редакция-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактор-дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.